

IN EN ROND HET HUIS

In de jaren '20 en '30

door

Eveline Koffijberg en Jaantje Thiadens

Inleiding

Als studenten van de lerarenopleiding geschiedenis aan de Educatieve Faculteit Amsterdam werd ons gevraagd of wij geïnteresseerd waren een stage te lopen in het Flevohuis. Dit is een zorgcentrum. Het Flevohuis bood de gelegenheid om een boekje tot stand te brengen over de leefomstandigheden in de jaren twintig en dertig. Daartoe had het Flevohuis een schat aan materiaal verzameld door gesprekken die met bewoners tijdens reminiscentiebijeenkomsten zijn gevoerd op papier te zetten. Van dit materiaal hebben wij dankbaar gebruik gemaakt.

Het doel van dit boek is om de lezer een inzicht te geven van het leven in en om het huis in de jaren twintig en dertig. Zo willen wij bijdragen aan kennis over de jaren twintig en dertig en we hopen daarmee het begrip voor de oudere generaties te vergroten. Hopelijk wordt mede door dit boek de kloof die tussen de generaties bestaat enigszins verkleind, want de wereld van nu kunnen we in een beter historisch perspectief plaatsen door kennis van het verleden op te doen. Wij willen het Flevohuis, en dan met name Pollo Hamburger bedanken voor het materiaal en de steun. Frits Rovers van de Educatieve Faculteit Amsterdam willen wij bedanken voor zijn begeleidende functie in dit geheel. De eerste twee hoofdstukken, geschreven door Eveline Koffijberg, gaan over het wonen en het huishouden in de jaren twintig en dertig.

De laatste twee hoofdstukken, geschreven door Jaantje Thiadens, handelen over het gezinsleven en het buurtleven in de jaren twintig en dertig van de 20e eeuw.

Hoofdstuk 1. Wonen

A. ALGEMEEN

Jullie hebben tegenwoordig geen idee in wat voor luxe jullie leven! Dit was een uitroep in een vraaggesprek met één van de aanwezige dames. Zij doelde op het feit dat huizen tegenwoordig van alle moderne gemakken zijn voorzien en dat dit over het algemeen als vanzelfsprekend wordt ervaren.

In de jaren '20 en '30 moesten veel mensen onder erbarmelijke omstandigheden wonen. Vooral de arme mensen. In die tijd was er vanwege de geringe omvang van de huizen ten eerste al geen badkamer. Ten tweede waren er bijna nooit aparte slaapkamers, als er al slaapkamers waren. Er waren ook genoeg huizen van arme mensen die alleen maar bestonden uit één kamer waarin een heel gezin, meestal met veel kinderen, leefde. Een bed voor de kinderen was dan ook een uitzondering. Meestal sliepen meerdere kinderen in een bedstee. Zelfs tijdens het slapen hadden de mensen geen privacy. Toch ervoeren niet alle mensen het delen van de bedstee als een verschrikking.

Sommigen vonden het juist gezellig om samen met broers of zussen een bedstee te delen en in de winter was het ook wel lekker warm.

Bij het lezen van bovenstaande kan men zich afvragen of er geen eisen werden gesteld aan het wonen in die tijd en of er wel regels waren die ervoor zorgden dat het wonen in zulke trieste omstandigheden werd tegengegaan.

Officieel waren die er wel. De overheid had namelijk eisen gesteld waaraan volgens hen het wonen moest voldoen. In 1901 werd zelfs de Woningwet aangenomen, die ervoor zorgde dat huizen voortaan moesten voldoen aan minimale eisen. Elke gemeente moest toen een bouwverordening maken waarbij huizen die niet aan die eisen voldeden 'onbewoonbaar werden verklaard'. Dit betekende echter niet dat er vanaf die tijd geen mensen meer in die huizen woonden. In werkelijkheid was het alleen maar een verklaring en betekende het dat er in die huizen gewoond kon worden zonder dat er huur betaald hoefde te worden. Dat was voor die mensen dan een prettige bijkomstigheid. Maar meestal ging het dan ook om krotten die het aanzien niet waard waren en waarover men zich verbaasde dat ze niet in elkaar stortten.

De eisen van de overheid hadden op de eerste plaats vooral betrekking op de hygiëne. De overheid vond dat elke woning een waterleiding en sanitaire voorzieningen zou moeten hebben. Daarnaast zouden de woningen ook nog eens licht moeten zijn en ramen moesten zorgen voor voldoende frisse lucht. Verder wilde de overheid ook met de indeling van de woningen het belang van het gezinsleven benadrukken.

De voorkeur ging uit naar eengezinswoningen waardoor gezinnen zo min mogelijk met elkaar te maken zouden hebben. De vaker voorkomende 'kazernewoningen' en etagewoningen werden dan ook afgewezen; de gemeenschappelijke trappen en portalen zouden alleen maar aanleiding geven tot "gekijf en zedeloosheid." Voor elk van deze woningen wenste men gescheiden slaapkamers voor ouders en kinderen en voor de kinderen van verschillend geslacht: het slapen van het hele gezin in één vertrek zag men als zedenbedervend. Om die reden werd ook de voorkeur gegeven aan ledikanten boven bedsteden. Maar ja, de wensen van de overheid en de werkelijkheid kwamen helaas niet overeen. Dit valt ondermeer te lezen in onderstaande ervaringen.

Mw. Jansen: 'Ik ben opgegroeid in de Staatsliedenbuurt in Amsterdam, in de van Boetselaerstraat. Wij woonden op de tweede etage, met vader en moeder, vier jongens en vier meiden, met z'n tienden dus. En dan zijn er ook nog twee kinderen overleden, anders waren we met z'n twaalf geweest. Mijn moeder sliep in een soort van alkoof, maar ik moest tot ongeveer zeven jaar slapen in een soort van leunstoel, die je achterover kon klappen. Dit moest vanwege ruimtegebrek, en ik had de pech de jongste te zijn. De andere kinderen sliepen op zolder, en we hadden geluk dat we ook de zolder van de burens erbij hadden gekregen, daar konden ook enkele kinderen slapen. De kinderen sliepen in stapelbedden en een van mijn broers die boven lag plaste soms ook nog eens in zijn bed. Nou, dan had diegene die eronder lag natuurlijk de ellende. Waarom ze dat 'bedpiesertje' niet beneden legden weet ik niet.'

Mw. De Jong: 'In die oude panden van weleer had je een voorkamer en een

achterkamer, en daar tussenin zat dan de tussenkamer. Veel mensen noemden dit een alkoof, maar volgens mij is dit niet juist. Een alkoof had je bij een halve woning. De ruimte die grensde aan die van de burens, dat was een kamer zonder ramen, dat noemde men een alkoof. Maar het kwam ook voor dat mensen, vooral kinderen, sliepen in de tussenkamer. Maar zo'n tussenkamer had natuurlijk ook geen ramen en was nooit zo fris. Maar ja, eigenlijk rook het vroeger in die huizen nooit helemaal zo fris, maar dat had natuurlijk ook te maken met de stank die vrijkomt bij het stoken op petroleum, of olie.'

Mw. Evers: 'Wij hadden vroeger een kamer en een keuken. Verder niets. Geen zolder. In de kamer waren twee bedsteden. Mijn ouders sliepen in de ene bedstee en mijn zus en ik in de andere. Ik lag wel altijd met mijn zuster overhoop, maar het was toch gezellig in die bedstee. Er stond ook nog een tafel en stoelen in de kamer en een fornuis. Later kregen we een potkachel en werd op een fornuis in de keuken gekookt. We hadden licht behang, want anders hadden we een donker hok gehad. De meubels waren met gebloemd pluche bekleed.'

Mw. Fraenk: '*Wij hadden vroeger geen eigen slaapkamer en er werd veel geslapen in stapelbedden. Als het regende ging het lekken in de slaapkamer en dan moest ik in de woonkamer gaan slapen. Het was een heel oude woning. De keuken was klein en één grote rommel.*'

Mw. Boshuizen: '*Wij hadden een alkoof en bedstede. Ze waren erg kort en je kon dus niet in de lengte slapen. Mensen zeggen dat dat zo is omdat de mensen heel vroeger niet liggend sliepen, maar rechtop. Ze zaten dan in bed. Veel woningen werden in de jaren '20 en '30 ook afgekeurd en men noemde dat dan een 'onbewoonbaar verklaarde woning.'* Dit was wel handig, want dat betekende dat je wel in die woning mocht wonen, maar dat je geen huur hoefde te betalen.'

Mw. De Vries: '*Wij woonden in een huis met één kamer met een keuken en een gang. Wij sliepen op de gang. Er waren vier kinderen en wij sliepen in een stapelbed. Als de kinderen aan het kibbelen waren, kregen ze een klets om de oren. Ik was enig meisje met drie broers. Het huis was op de tweede etage zonder balkon en hier heb ik mijn hele jeugd gewoond.*'

Mw. Veenstra: 'Het huis waar wij woonden was een winkelpandje. Je stapte door de voordeur zo in de voorste kamer. Die was heel klein en mijn vader had een wandje laten maken. Daar sliep mijn broer. In de alkoof daarachter waren twee bedsteden. In de ene sliepen mijn vader en moeder, in de andere sliep ik met mijn twee zussen. Er werd ook nog gekookt in die ruimte en er was een plee, die je met een emmer door moest spoelen. Daarachter lag nog een kamertje en daar stond een ronde tafel met voor ieder een stoel. Het was allemaal heel klein. 'Wandluizenwoning' noemden we het.'

Mw. Kok: 'We sliepen in alkoven, dat waren bedsteden met nog een half bovenbed. Ik sliep boven: ik ging op het onderste bed staan of op een stoel en trok me zo op. We hadden maar twee alkoven, dus 's avonds gingen er ook nog twee matrassen op de grond. Ik ging vroeg naar bed, omdat ik een van de

jongsten was.'

Mw. Hart: 'Wij waren met negen kinderen thuis plus mijn vader en mijn moeder. We woonden in een benedenwoning met een tuintje ervoor. We hadden één kamer en een keukentje wat je eigenlijk geen keuken kon noemen: meer een hokkie met een gootsteentje en een kraan. Die keuken was zo klein, als moeder moest wassen moest dat buiten gebeuren. Als het dan slecht weer was moest het wasgoed binnen aan een lijn in de kamer drogen. In dezelfde kamer dus waar wij ook zaten en aten.'

Met het slapen van zo veel mensen in een hele kleine ruimte kon er weleens wat mis gaan. We lazen al eerder over kinderen die in de bovenste stapelbedden lagen en die dan tijdens het slapen 's nachts per ongeluk over de broertjes en zusjes die onder hen lagen te slapen plasten. Dit is natuurlijk al erg, maar het kon erger. Mw. Simons vervolgt haar verhaal:

...We hadden nog een zolder, zo groot als de kamer, daar sliep je met drie, soms vier kinderen in één ledikant. Mijn oudste broer werkte vroeger bij een aardappelenhandel en 's nachts droomde hij altijd. Een keer ging hij recht overeind zitten en riep: 'geef die zak even aan! Toe nou! 'Maar mijn zusters, die lagen daarnaast in een bed. Toen pakte hij de arm van mijn zuster en trok helemaal d'r arm uit de kom. Dat was heel erg. Ik werd wakker en riep: 'Henk!' en toen ging hij weer liggen.

De kwaliteit van de huizen van de rijkere was al die jaren aanzienlijk beter. Ze hadden meer kamers, die ruimer waren en door de vele ramen ook veel lichter; de verschillende woonfuncties waren verdeeld over verschillende vertrekken; ze hadden een aparte keuken en een kelder en zelfs eigen slaapkamers voor de kinderen en het personeel. Slapen in een bedstee was in zulke huizen hoge uitzondering geworden: tot het uitgebreide meubilair behoorde stevast een aantal ledikanten.

Verbazingwekkend is het feit dat ondanks dat er allerlei uitvindingen werden gedaan die de woonkwaliteit verbeterde, deze uitvindingen zelfs bij de Nederlandse bovenlaag zich niet snel verspreidden. Deze uitvindingen hielden in dat het bijvoorbeeld mogelijk was om in het huis stromend water, gas en elektriciteit te hebben. Een belangrijke reden voor het feit dat deze uitvindingen niet veel navolging vond bij de rijken is het feit dat zij immers personeel in dienst hadden dat alle smerige en vervelende karweitjes voor hen deed. Dit betekende dat mensenhanden voor de rijkere goed genoeg waren om lampen te poetsen, kachels schoon te maken, po's te legen en met water en brandstof sjouwen. Pas in de jaren '20 werd de komst van nieuwe uitvindingen in de rijkere huishoudens, bijvoorbeeld in de herenhuizen de eerste centrale verwarming, beetje bij beetje geaccepteerd.

B. HYGIËNE

Tegenwoordig is er in Nederland in ieder huis een badkamer te vinden waar de douche of bad ervoor zorgt dat we tegemoet kunnen komen aan de eisen van deze tijd. Deze dagelijkse wasbeurt zorgt ervoor dat we aangenaam ruiken en

ontdoet ons van ziekteverwekkende bacteriën.

Een aparte badkamer was er echter niet in de huizen uit de periode '20 - '30, daar waren de huizen te klein voor.

Wassen gebeurde destijds op verschillende manieren. Mensen gingen bijvoorbeeld één keer per week met z'n allen in dezelfde tobbe, waarvan het water in de tussentijd niet werd ververs! Alhoewel we dit ons moeilijk voor kunnen stellen, moeten we ons in het achterhoofd houden, dat er geen heet water was, dus dat het veel moeite kostte om bijvoorbeeld een tobbe te vullen met warm water. Heet water haalde men bijvoorbeeld bij de water_en_vuur_baas of men kookte water, gooide het in de tobbe en deed er dan later koud water bij.

Het was vroeger een voorrecht om als eerste in de tobbe te mogen. Dit kunnen wij ons wel voorstellen. Het in de tobbe gaan gebeurde meestal in het weekend, vaak op zaterdagavond. Doordeweeks waste men bijvoorbeeld het gezicht even met koud water in de keuken.

De keuken was in sommige woningen in de steden ook de plaats waar men zijn behoeften deed. Een gordijn of een deur scheidde dan de keuken van het toilet. Dit is tegenwoordig misschien moeilijk voor te stellen, maar mensen hadden destijds vaak geen keus. De woningen van de armere mensen waren vaak extreem klein; ze bestonden meestal alleen uit een keuken en een huiskamer, die tegelijk dienst deed als slaapkamer.

Ook bestond er nog geen riolering, waardoor men het toilet na een bezoek kon doortrekken. In die woningen stond dan ook geen w.c. zoals wij die nu kennen, maar stond er bijvoorbeeld een emmer die geleegd werd door de ophaaldienst van de gemeente. Zij reden met een kar die het volk spottend 'boldootkar'noemde, omdat hij zo ontzettend stonk.

Op het platteland was er vaak een soort put buiten waar men zijn behoeften kon doen. Dat was misschien wel beter omdat je op deze manier in het huis zelf geen last had van nare luchtjes. Het idee dat als er iemand aan het koken is er tegelijkertijd iemand in dezelfde ruimte iemand het toilet bezoekt zou niet echt bevorderlijk zijn voor iemands eetlust. Hieronder beschrijven mensen hun hygiënische ervaringen in de jaren '20 en '30.

Mw. De Jong: 'Het toilet bestond meestal uit een houten pot met een houten deksel. Die stond meestal in een ruimte in de gang. Bij ons thuis had je dan eerst, als je de gang inkwam, de ruimte met het toilet, daarna een gangkast en daarna de deur naar buiten. Zo'n ruimte was heel klein.'

Mw. De Vries: '*Bij ons thuis was er in de keuken een toilet. De deur van het toilet kon niet dicht als je op de toilet wilde gaan zitten. Er werd dan een plank bevestigd aan de deur, zodat je deze kon openvouwen, zo had je meer ruimte in de toilet voor de benen. De ruimte was toen erg beperkt. Het was wel al een gewone toilet met stortbak. De plank die aan de deur bevestigd werd had een naam, namelijk: 'de barbier'.*

Mw. Jansen: 'Bij ons thuis kwamen ze dagelijks die emmers legen. Dan kwamen

ze met een wagen. De Boldootkar werd dat genoemd. Dat moesten ze wel doen, anders gooiden de mensen hun emmers leeg in de gracht. De emmer schoonmaken moest je zelf doen. Naderhand kreeg je wel mensen die dat voor je konden doen, maar dan moest je daar natuurlijk voor betalen.'

Mw .Schaefer: 'Mijn broer woonde bij Wognum en hij had nog een oude w.c. buiten en ook nog een klein w.c.-tje ernaast voor de kinderen. De w.c. hing boven het water van het slootje. Je moest altijd naar buiten en alles kwam gelijk in het slootje terecht. Leo heeft ooit verteld dat bij hun w.c. in de zomer ook tomatenplanten groeiden, daar in dat water. Het werd dus goed bemest en de grond in Boskoop was een vruchtbare grond. 's Nachts gingen de mensen op de po. Ik was toen een jaar of 13 oud.'

Mw. Schaefer: 'Er was een waterput bij mijn opoe en als ze de deksel niet dicht hadden gedaan van de put, gingen wij stiekem op de rand van de put naar beneden kijken, dat was heel erg diep. En dan mijn opoe brommen tegen mijn oma van: 'Je hebt hem niet dicht gedaan !' en daar schrok ze dan van. Zij hadden geen kraanwater, maar gebruikten nog putwater. Bij de put zat een ketting en een emmertje, dit was in Medemblik aan de rand van de stad in een vrij nieuw huis. Dit was ongeveer in 1922. Ze gebruikten het zo allemaal, om te drinken en om te wassen.'

Mw. Van Ekkendonk: 'Bij ons stond de w.c. in de keuken, wel achter een deur. Dan moest je een emmer water nemen om het weg te spoelen, dus wij waren toen al wel aangesloten op de riolering. Er zat nog zo 'n ronde deksel met een knop op die w.c. Als jij naar de w.c. ging, dan moest ik uit de keuken, anders kon de ander niet naar de w.c. '

Sommige mensen maakten van de noodzaak tot het doen van de dagelijkse behoeften misbruik door valse streken uit te halen. Dit kon op het platteland makkelijker, aangezien men dan buiten de bescherming van zijn huis was overgeleverd aan de buitenwereld voor de dagelijkse toiletgang.

Mw. Molenaar: 'Wij hadden ook zo 'n oude w.c. met daaronder een ton en die werd altijd geleegd door mijn vader, anders zou hij overlopen. Aan de buitenkant kon je een deurtje opendoen om die ton weg te halen. De burens hadden ook zo 'n w.c. en wij hadden een beetje onmin met de burens. Toen wilde mijn vader iets uithalen met de burens. Hij wist dat de burens voor het slapen gaan nog naar het toilet zouden gaan. Mijn vader heeft toen een bos brandnetels geplukt en toen de buurman op het toilet ging zitten, heeft mijn vader die bos brandnetels over zijn blote gat gehaald. Die man sprong in de lucht en heeft gevloekt en hij heeft nooit geweten wie dat gedaan had. Het was een heel gemene streek van mijn vader.'

Met de hele familie één keer per week in de tobbe gaan heeft onuitwisbare indrukken achtergelaten. Mensen kunnen zich vaak tegenwoordig niet voorstellen dat het in de tobbe gaan vroeger een heel gedoe was. De komst van douches vinden mensen wel een hele vooruitgang. Mensen beschrijven nu hun ervaringen met het in de tobbe gaan:

Mw. De Jong: 'Douches hadden wij ook nog niet. Je waste jezelf in een tobbe in de keuken. Dan werd er een gordijn opgehangen en de tobbe stond op de vloer. Het water moest je zelf warm maken, of je kon het kopen bij de water-en- vuur-winkel. Voor 2 cent had je een emmer heet water. Maar als je pech had was deze alweer afgekoeld voordat je thuis was.'

Mw. De Vries: 'Wij gingen met 2 meiden in bad, en daarna gingen mijn 2 broers samen in bad. En dan ging die teil niet helemaal vol. Want als je die kinderen erbij stopte dan stijgt het water vanzelf wel.'

Mw. Van Ekkendonk: 'Iedere zondagochtend gingen we om de beurt in de tobbe. Er ging wel wat vuil water uit en schoon erbij, maar het werd niet helemaal ververst, dus dan riep er weer een: 'Ik ga eerst! Mijn moeder waste onze rug en zo en daarna kreeg ik een zondags jurkje aan.'

Mw. Jansen: *'Als je in de teil moest was dat een groot feest. Een keer per week was dat dus het geval. Op zaterdagavond. Dan kreeg je schoon ondergoed aan en een schoon japonnetje, en dan ging je naar bed. Dan was je weer schoon voor de rest van de week.'*

Het afvalwater van de tobbe moest je ook nog eens zelf weggooien. Er was niet altijd een afvoer die uitkwam in een riolering; meestal kwam die afvoer uit in een emmer. Als die emmer vol was, moest je hem zelf leeggooien. Later werd pas de afvoer aangesloten op de riolering.

De komst van badkamers in alle huishoudens heeft nogal wat voeten in aarde gehad. Zelfs in 1955 had 86 procent van alle huishoudens nog geen badkamer. Wel was het zo dat de huizen van de rijken veel eerder een badkamer hadden dan die van arme huishoudens. Dit betekent echter niet dat het hebben van een badkamer bij de rijken meteen populair werd. Integendeel; de mensen, zelfs die uit rijke huishoudens, moesten in de jaren '30 een beetje aangemoedigd worden bij de beslissing om een badkamer te nemen. Dit kwam onder meer naar voren in het boek 'De nieuwe huishouding'. Schrijfster Erna Meyer verklaarde zonder omhaal: 'Ieder huis moet een badkamer hebben!' Voor de arbeiders- en middenstandswoningen vond de schrijfster dit streven veel te hoog gegrepen, maar volgens haar bleef het ook voor hen noodzakelijk. Ondanks dat duurde het toch vrij lang voordat de verschillen tussen de arme en rijke huishoudens, zeker in het hebben van een badkamer, helemaal verdwenen.

Hoofdstuk 2: Het huishouden

A. ALGEMENE INLEIDING:

'Wanneer de bruidegom zijn bruid de echtelijke woning binnen leidt, zingt het en jubelt het in zijn ziel. Het blozende bruidje weet en zwijgt. Beiden gaan zij het mysterie tegemoet.'

Dit zijn de openingszinnen van het artikel 'Iets over ouders en kinderen' dat te

lezen viel in het Nederlandsch Gezinsboek, waarvan in 1936 de eerste druk verscheen. Dit boek was bestemd om uit te reiken aan mensen die huwelijksaangifte deden. Er moest uiteraard voor betaald worden. Dit boek kon in een flink aantal gemeenten worden verkregen en de uitgifte daarvan was dan ook een groot succes. Het boek was overwegend praktisch georiënteerd. Het gaf namelijk op allerlei terreinen voorlichting. De nadruk lag op gezondheid en opvoeding. Dit boek is een van de bewijzen van de grote invloed van overheidsbemoediging op het gezinsleven van de burgers, die de Nederlandse geschiedenis rijk is.

Een van de dingen die voor de bruid geen mysterie was na het sluiten van het huwelijk was haar taak om het huishouden te gaan bestieren. Dit was geen makkelijke taak. Dit kwam doordat huisvrouwen vaak de hele dag bezig waren met het huishouden. Een van de oorzaken daarvan was bijvoorbeeld het feit dat huisvrouwen destijds voor meer kinderen moesten zorgen. Gevolgen daarvan waren bijvoorbeeld meer was; er moest meer eten gekookt worden etc.

Vandaag de dag zijn de huisvrouwen dankzij de uitvindingen van verschillende apparaten veel minder tijd kwijt aan het huishouden. Dit betekent dat er meer tijd overblijft voor andere, leukere dingen. Het leven van nu bestaat voor de huisvrouwen niet uit het huishouden alleen.

Een belangrijk verschil is dat vandaag de dag over het algemeen mannen niet te beroerd zijn een handje in het huishouden te helpen. Vroeger werd het meer gezien als een taak die nu eenmaal bij de vrouw hoorde. Dit heeft weer te maken met de algemene opvatting van die tijd over het 'harmonisch gezin'. In het al eerder genoemde Nederlandsch Gezinsboek werd hier ook al over geschreven:

In het Nederlandsch Gezinsboek was een 'harmonisch gezin' een centrale waarde, die kennelijk in brede lagen van de samenleving werd gedeeld. Man, vrouw en kinderen namen in zo'n gezin ieder een heel eigen positie in, die in het Nederlandsch Gezinsboek ook als vanzelfsprekend, en dus dikwijls stilzwijgend, werd aangenomen. De vrouw was daarbij in de eerste plaats of zelfs uitsluitend verantwoordelijk voor de huishouding en verzorging van echtgenoot en kinderen.

Een betrekking buitenshuis voor getrouwde vrouwen zat er voor veel vrouwen niet in. Een van de oorzaken daarvan was een gebrek aan tijd. Vrouwen hadden immers al bijna een full-time baan met het organiseren van hun eigen huishouden. Taken in het huishouden bestonden onder meer uit het schoonhouden van het huis, het opvoeden van de kinderen en het liefhebben van de echtgenoten. Een andere oorzaak was het feit dat het in die tijd niet gewoon was om als getrouwde vrouw een betrekking buitenshuis te zoeken.

Huisvrouwen hadden elke dag in de week precies ingedeeld; het stond van tevoren vast welk werk op welke dag verricht moest worden. Hoe anders dan vandaag de dag, waarbij zin en tijd bepalen wat en überhaupt óf er iets vandaag of toch morgen gebeurt. Destijds waren huisvrouwen continu bezig met klussen die vaak niet de leukste zijn en dan ook nog eens zonder de hulp

van goede huishoudelijke apparaten..

Toch verkozen veel vrouwen het trouwen- en dus het zware werk van het huishouden- boven een leven in de eenzaamheid van het vrijgezellenbestaan. In de jaren '20 en '30 waren namelijk niet veel veranderingen opgetreden in de denkwijze van mensen. Zij vonden dat 'een huwelijk voor een vrouw de hoogste vervulling van het leven is'. Er was in de maatschappij van de jaren '20 en '30 eigenlijk geen plaats voor ongetrouwde mensen. Er werd raar tegen ongetrouwde mensen aangekeken. Voor ongetrouwde vrouwen was er ook een schrijnend gebrek aan beroepsmogelijkheden. 'Ongetrouwde volkswomen waren meestal dienstbode, meisjes uit de kleine burgerij konden zich als naaister in leven houden en als zij geluk hadden als kinder- of gezelschapsjuffrouw. Meisjes uit de hogere kringen konden niets. Zelfs in het sociale leven was er nauwelijks plaats voor ze.'

De maatschappij van de jaren '20 en '30 mocht dan wel zijn ingesteld op getrouwde vrouwen, voor vrouwen zaten er niet veel voordelen aan een huwelijk. Dat een vrouw, eenmaal getrouwd, nog minder rechten overhield dan ze toch al had, was een algemeen bekend feit (zie hoofdstuk 3; Omgang tussen de seksen)

Het dilemma voor vrouwen in de jaren '20 en '30 was niet eenvoudig op te lossen. Of een vrouw koos ervoor om als ongetrouwde vrouw door het leven te gaan, waarbij ze dan de moeilijkheid had dat er haast geen mogelijkheden waren om haar brood te verdienen. Daarnaast kreeg zij te maken met mensen die haar vreemd vonden en werd ze ook als zodanig behandeld. Aan de andere kant kon ze ervoor kiezen om het leven van een getrouwde vrouw te gaan leiden. Dit was dan wel een beschermd leven, maar wettelijk had ze niets meer te zeggen. Ook het regelen van het zware huishouden was geen verleidelijke optie om ervoor te kiezen om te gaan trouwen. Eenmaal getrouwd legden vrouwen zich bij hun huishoudelijke taken neer, omdat er simpelweg niet veel aan te veranderen viel. In de volgende hoofdstukken beschrijven vrouwen hun ervaringen met het huishouden.

B. DE WAS:

De was doen wordt door veel mensen niet gezien als hun favoriete bezigheid. Ook vroeger was dat zeker niet het geval. Doordat gezinnen destijds groot waren, betekende dat een grote hoeveelheid was. In de jaren '20 en '30 werd voor de was dan ook veel tijd uitgetrokken. Minimaal een hele dag. Dit moest ook wel, aangezien machines in die tijd ontbraken.

Om het wasgoed schoon te krijgen moest de was gekookt worden en dan later met de hand worden uitgewrongen. Bij het wringen van de was moest veel kracht worden verzet, omdat het natte wasgoed zwaar was en daarom moeilijk samen te knijpen.

De ideale manier om de was te drogen was om het in de tuin op te hangen. Maar als de tuin ontbrak, werd de was noodgedwongen in het kleine huis zelf opgehangen. Dan duurde het drogen ook langer, waardoor men het strijken van de was ook moest uitstellen en de huisvrouwen uiteindelijk nog meer tijd

kwijt waren. Hieronder wordt beschreven hoe de was in de jaren '20 en '30 werd gedaan:

Mw. De Jong: `Ik kan me nog wel goed herinneren dat de was gekookt werd op vuur. Je deed dit vroeger op een drie- of een vierpits petroleumstel. Later ging dit natuurlijk op gas. Je haalde de was uit het water met een soort tang, en dan moest je op het wasbord schrobben, soms zo hard dat de knokkels ervan stuk gingen. Het wasgoed lag in de kuip en het wasbord hield je voor je, en de vuile stukken deed je met de boender op de achterkant van het bord. Je smeerde die delen dan in met groene zeep.'

Mw. Jansen: ´ Bij ons werd de was eerst gekookt, in de wasketel. In de ketel zat zo'n hulpstuk, dat was een ronde bodem met gaten erin en in het midden een handvat dat heel lang was. Als je dit op de bodem zette en je deed de was erop, dan kon je na afloop het geheel omhoog tillen. Het water zakte dan door die gaten naar beneden en zo tilde je de was eruit, zonder je handen te branden. Net als een zeef.'

Mw. Hart: ' Wij hadden een groot gezin met 9 kinderen thuis. Met de ouders erbij, was er dus altijd heel veel was. Ik heb vroeger altijd moeten helpen met de was. Mijn moeder is eerst begonnen met het wasbord. De was werd gekookt en dan moest ik stampen. De tobbe was veel groter en soms had je van het langdurig stampen de blaren aan de handen. Dan liep ik altijd huilend naar binnen en dan riep ik: 'Mamma, ik kan niet meer, kijk eens; en dan moest de volgende. Het was bij ons woensdag 'wasdag', want dan waren wij 's middags vrij van school en konden we veel water halen. Dit hadden wij niet zelf, dat moesten wij altijd bij de burens halen, ongeveer een kilometer lopen. Mijn moeder deed alles met groene zeep en soda en 's avonds werd de was in de soda gezet om het vuil los te weken en daar werd het 's morgens uitgehaald en in een grote teil gedaan en dan werd de was gekookt op een kacheltje, waar turf in werd gestookt. De was moest even doorsudder, dan werd hij in de teil gedaan en moesten wij stampen. Dan moesten de emmertjes water in de teil zodat mijn moeder royaal kon spoelen.

Dan was de was schoon en werd aan lijnen gehangen. Wij hadden van dat gedraaide touw aan de lijnen en dan maakte je het touw een stukje open en deed je de was ertussen. Er waren toen nog geen knijpers. Was er iets bij dat gebleekt moest worden, dan hadden wij een grasveldje en werd het daar neergelegd in de zon. Je kon dit uiteraard alleen doen als het mooi weer was. Wat een ramp was, was het drogen in de winter. Want dan hadden wij de was ook buiten gehangen aan de lijn tussen het touw en dan moesten wij, mijn zuster en ik, de was binnenhalen. Dan was de was keihard bevroren door de vorst en kreeg je het touw haast niet open en dan gaf je een ruk en dat mocht dan ook weer niet, want dan ging de boel stuk en kwam je blauw van de kou binnen. En dan hadden wij een hele tobbe met bevroren wasgoed.'

Mw. Van Ekkendonk: `De was werd bij slecht weer in de keuken gehangen of op zolder in het trapgat, en als het mooi weer was op een rekje met koperen draden uit het raam. Moeder waste in de keuken op een wasbord met de hand. Dat heb ik ook nog gedaan, maar niet lang meer. Een mangel was er niet: het wringen ging ook op de hand.'

Mw: Fraenk: 'Als je erg vuil wasgoed had dan deed je groene zeep op de borstel, je had dan de hele witte was klaar en dan moest je die overalls nog schrobben. En als je dat klaar had, moest je eerst je tobbe weer helemaal schoon schrobben, want die was zo vuil als wat natuurlijk. Je was er echt 2 dagen zoet mee.'

Mw. Pronk: 'Als waspoeder gebruikte je Duif, of Sunlight zeep. Het merk Edelweiss kan ik me ook nog goed herinneren. Maar bij Duif zaten kleine verrassingen, zoals een ringetje of een vogelplaatje. Als kind vond je dat natuurlijk fantastisch. En Sunlight zeep was duurder, en dit moest je zelf raspen. Dat deed je met een gewone kaasschaaf. En bij dat raspen moest je nog goed op je vingers letten, dat je die niet per ongeluk meeraspte. Dan had je ook groene zeep, maar dat gebruikte je hoofdzakelijk om de grote vlekken mee weg te werken, zoals het ondergoed van de mannen. En de groene zeep die kocht je gewoon bij de kruidenier. Die kostte 14 cent per pond en je had ook glycerine zeep, maar die was duurder. Ik heb het dan over de periode rond 1925. Voor de groene zeep was geen merknaam. Je kocht het los bij de kruidenier en toentertijd was er niets anders. Pas veel later kreeg je artikelen als Duif en Persil.'

Mw: Molenaar: 'Wij dweepten vroeger met Sunlight zeep, want daar maakte je alles mee schoon. Er was niets beters dan Sunlight. Wij gebruikten de zeep om alles mee te wassen, het goed, kopjes en borden en het vaatwerk. Dan kookten wij heet water en deden er een paar snippers Sunlight bij. De snippers maakten wij met een mes. Voor de was hadden wij grotere pannen en werkten wij ook met heet gekookt water en dan zetten wij het goed op een 'newperfection' op het vuur, dat was een driepits petroleumstel. Er waren ook andere zepen, maar ik nam altijd Sunlight zeep . Dit was import zeep in Indonesië, want de zeep komt uit Holland. Het was geen dure zeep, het kostte 1 cent voor de oorlog. De zeep heeft altijd een heel lekkere geur gehad. Het was erg fris en het is een product dat er nog steeds is en gevraagd wordt.'

Door uitvindingen omstreeks die tijd was de komst van de eerste wasmachine een feit. Dit betekende een enorme tijdwinst bij het wassen, evenals een lichamelijke verbetering. Vrouwen zouden zich dan lichamelijk minder hoeven in te spannen om een was te kunnen doen.

Helaas was de aanschaf van een wasmachine een dure aangelegenheid; bijna niemand kon zich in het begin er een aanschaffen. Daar werd een oplossing voor gevonden. Er ontstond de mogelijkheid om een wasmachine te huren. Je huurde een wasmachine voor een bepaalde tijd en dan kwamen mannen er een bij je thuis naar boven sjouwen. Wanneer men klaar was met het doen van de was werd hij weer opgehaald. Hiervan werd veel gebruik gemaakt.

Mw. Pronk: 'Wij hadden een washok, met een teil om te wassen en daarop de wringer. Maar naderhand kwam de Hoover, een kleine wasmachine die wij huurden. Die werd thuis gebracht. Dit kostte ongeveer 2.50 per dag. Dan kregen wij hem 's morgens en 's middags kwamen ze hem weer ophalen. Ik

woonde boven en deze brachten ze dan boven. Het was echt zo'n leuk ding, vierkant en niet groot, hij was lekker om mee te wassen. Je moest er bij blijven. Nu gooi je het in de wasmachine en loop je weer weg. Het duurde vrij lang en het water liep niet vanzelf weg. Je moest een slang in de gootsteen hangen en het kraantje open draaien en dan kon het weglopen. De was werd vrij schoon, met de hand wordt het natuurlijk schoner. Het lag er dan ook aan wat voor een waspoeder je gebruikte. Je spoelde ook met een zakje blauwsel. Je moest altijd wel een beetje klungelen, want je moest de was er weer uithalen en daarna moest je het weer spoelen. Na het wringen. Je moest dan zelf steeds water in de Hoover doen. Je had zelf al eerst het wasgoed op het vuur gehad en laten trekken. Je moest dus steeds schoon water in de Hoover doen. Je kreeg genoeg tijd om het af te maken voordat hij weer gehaald werd. Er ging niet zoveel wasgoed in, het was maar een klein ding.

Als je een grote was had duurde het heel lang voordat het klaar was, want er kon bijvoorbeeld alleen een laken en een kussensloop in. Als je er teveel indeed draaide de vin niet, dan was hij te zwaar geladen, De vin schudde van links naar rechts. Je moest altijd zeker twee keer spoelen met vers water.'

Mw. Boshuizen: 'Ik gebruikte altijd Persil in de machine. Hiervóór gebruikten we een teil en een plank en dan moest je boenen, dus dit was een enorme vooruitgang. Nu zet je gewoon de machine aan en kan je verder gaan met het ander huishoudelijk werk. Vroeger was je natuurlijk veel langer bezig. Nu doe je nog bepaalde dingen wel op de hand.'

Mw. Fraenk: 'Later kwam er een wasmachine bij moeder thuis, een Velo. Dat was wat! Dat was een merk waarvoor je op je kop ging staan! Zeiden de burenen: 'Heb je het gezien? Nou hebben ze weer een wasmachine!' De wasmachine was van hout en je moest er warm water ingooien. Op de bodem zat een schoep en die ging heen en weer, aangedreven door een houten stengel, die je heen en weer moest duwen. Hij stond in het schuurtje. Ik gebruikte Radion waspoeder. We hadden een houten wringer, die stond ook in het schuurtje.'

C. STRIJKEN

Nadat de was is gedaan wacht ons nog het strijken. Veel mensen hebben hier moeite mee en willen het zo snel mogelijk afmaken. Dit was in de jaren '20 en '30 niet veel anders. Destijds moesten de strijkijzers echter eerst heet worden gemaakt, waardoor de huisvrouwen over het strijken vrij lang deden. Als de strijkijzers eenmaal heet waren, bleven ze niet lang heet, zoals tegenwoordig wel het geval is met de elektrische strijkbouten, maar koelden ze af.

Als oplossing hiervoor bedacht men toen dat strijkbouten afgewisseld konden worden. Men schafte bijvoorbeeld twee strijkbouten aan en terwijl men aan het strijken was, zette men de andere strijkbout op de kachel. Tegen de tijd dat de strijkbout waar mee gewerkt werd was afgekoeld, was de strijkbout die op de kachel stond ongeveer heet genoeg en kon er toch verder worden gestreken:

Mw. De Vries: " *Die hele oude strijkijzers, daar ging het vuur in. Ik heb dat zelf nooit meegemaakt, maar ik weet wel hoe dat ging. Je maakte hem van de*

bovenkant open en dan deed je daar hete kooltjes in, of cokes. Dat haalde je uit de kachel. Dit brandde dan een bepaalde tijd en dan moest je het opnieuw vullen. Het strijkijzer bleef niet zo heel lang heet, maar hoe lang, dat weet ik niet precies. En soms deed je er een briquet in en die kon je dan na het strijken in de stoof doen.

Die kleine strijkijzers verwamde je op het fornuis, het petroleumstel en later op het gas. Je had meestal twee strijkijzers, zodat de een warm kon worden terwijl je met de ander werkte. Op het gas ging dat prima, maar met petroleum was het nadeel dat het veel langzamer ging en je had als bijkomend probleem dat de strijkbout vuil kon worden van de oliedamp. En gas stonk niet en je had geen walm.

Hoe lang je uiteindelijk met strijken bezig was, hing natuurlijk af van de hoeveelheid was. En dan had ik altijd een deel dat ik niet eens wilde strijken, omdat me dat te veel werk was. Zoals de lakens bijvoorbeeld, die vouwde je netjes op en dan ging iemand er een poosje op zitten, en die dronk dan een lekker kopje thee of kopje koffie.'

Mw. De Jong: " Bij ons zette je d'r gewoon een naaimachine op, dat was ook zwaar en dat drukte alles mooi plat.

Mw. Jansen: " De bouten stonden op de kachel. Om nu te weten of de bouten goed heet waren spuugde je er even tegenaan en dan begon het te sissen. Wij gebruikten twee strijkbouten om en om. Het strijken met deze bouten ging erg goed.'

Strijkplanken zoals wij die nu kennen werden nog niet gebruikt. Mensen waren wel heel inventief om zo goed mogelijk te kunnen strijken, zonder dat de kleren weggleden omdat er geen vlak oppervlak onder zat:

Mw.De Vries: " De strijkplank bestond uit een aantal latten, goed vastgemaakt. Daar overheen handdoeken of een molton deken en daar werd dan op gestreken. Je kon ze op tafel leggen of er zat een standaard onder van hout. Je had ook een mouwenplankje. Deze plank was er speciaal voor de mouwen van hemden.'

D. SCHOONMAAK.

De grootste plaag van de huisvrouw in het begin van de vorige eeuw was stof. Met het bestrijden van dit ongemak was een huisvrouw veel langer bezig dan tegenwoordig. Geen wonder; Nederland was nog niet volledig bestraat, huizen waren niet volledig geïsoleerd en van stofzuigers had nog niemand gehoord. Overal loerde de stof, wachtend op het moment waarop het zijn verwoestende werk kon doen, waarop ziekte en verderf konden worden gezaaid. Om de verspreiding van tuberculose tegen te gaan, had de stofbestrijding voor de gezondheidsdiensten de hoogste prioriteit.

De strijd tegen het stof begon elke dag in de huiskamer, allereerst moesten de meubels aan de kant en alle ramen, als die er waren, wagenwijd open voor de frisse lucht. Vervolgens diende men kussens en kleedjes een voor een bij het raam uit te borstelen en uit te schudden. Daarna was het tijd voor het kleed. Op

de knieën, zorgvuldig met een daarvoor bestemde schuier werd het kleed van stof ontdaan.

De vloeren konden het meest doeltreffend gereinigd worden door het strooien van vochtige theebladeren, die bij het opvegen het stof zouden binden. Vervolgens begon de huisvrouw met vochtige doek de meubels, vaasjes en andere voorwerpen af te nemen. De dag was dan inmiddels al een heel eind gevorderd en dan had men alleen nog maar de huiskamer aan kant. Tegen de tijd dat het hele huis aan kant was, kon men beginnen aan het avondeten.

Eenmaal per week kregen de kleden buiten een beurt met de mattenklopper. Dat moest voor een bepaalde tijd gebeuren, daarna was het verboden en had je de kans om door de politie bekeurd te worden:

Mw. Pronk: " Het huis schoonhouden gebeurde grotendeels met stoffer en blik. Je strooide dan eerst zout of gebruikte theebladeren op de vloer, zodat het stof niet zo opwaaide. Dan veegde je alles bij elkaar en gooide het weg. Of je rolde het kleed op en ging het buiten uitkloppen. Ja, de mensen waren vroeger zeer vindingrijk. Het mattenkloppen moest gebeuren tussen 9 en 10 uur in de ochtend. Daarna was het verboden en kon je door de politie bekeurd worden. Zo was het ook regel dat je de was niet op zondag te drogen hing. Dit was niet per se verboden, maar het stond heel armoedig als je dat deed.'

Mw. Jansen: " Voor 10 uur moest je je matten geklopt hebben, ik heb vaak een bekeuring gehad van 5 of 6 gulden. Dit was een voorschrift. De bekeuring werd dan opgestuurd en dan moest ik hem betalen. Ze stonden op de hoek van de straat wel eens te wachten of ze zaten verdekt opgesteld om je te bekeuren. Er liep toen veel politie op straat. Op vrijdag klopten we altijd de kleden uit.

De algemene opvatting van vrouwen dat mannen niet al te best kunnen schoonmaken, bestond vroeger ook al:

Mw. De Jong: " Mannen hebben geen verstand van schoonmaken, als mijn moeder aan het schoonmaken was stuurde ze mijn vader de straat op. Ik hielp dan meestal. Ik maakte van alles schoon, want mijn moeder was veel ziek.

Bij het vaker verschijnen van de zon hebben de opkomende lentekriebels tot gevolg dat alle mensen het in hun bol krijgen om het huis weer eens flink van kant te maken. Na een strenge winter waarin je de hele dag opgesloten zat in een muf huis willen de mensen de lente ook in huis krijgen. Dit proberen zij te bereiken door het huis net zo schoon en fris te krijgen als de beginnende bloei van de natuur buiten.

Mw. De Vries: " De grote schoonmaak deden wij voor pasen en voor kerst. Twee maal een grote schoonmaak per jaar dus. Eerst deed ik dan de ene kant en dan zette ik de meubels weer op hun plaats en dan deed ik de andere kant van de kamer. Ik gooide theebladeren op de kleden, half nat en half droog, en dit nam ook vuil op.'

Mw. Van Ekkendonk: " Bij ons thuis werd ook van alles opgeruimd tijdens de grote voorjaars schoonmaak. Het was dan een hele kale boel en erg ongezellig.

Ik had er een hekel aan. Ik hoefde niet te helpen met de schoonmaak, wel af en toe met boodschappen doen. Mijn vader hielp mijn moeder.'

E. WINTERHUISHOUDENS.

Strengere winters kwamen in de periode '20 -'30 nog geregeld voor. Winters zonder sneeuw en ijs waren zeldzaam. Kachels die het hele huis konden verwarmen waren er nog niet. Gevolg hiervan was dat er in het hele huis maar een paar plekken waren die warm waren, voor de overige plekken zat er niets anders op dan om kou te lijden.

's Avonds, als het echt koud was, ging het hele gezin vaak met elkaar bij de kachel zitten. Dit was aan de ene kant functioneel aan de andere kant was het wel gezellig, zo met het hele gezin bij elkaar.

Er waren verschillende soorten kachels, waar verschillende brandstoffen in moesten. Deze brandstoffen kon je kopen bij de water-en-vuur-baas. In de jaren '20 en '30 was het niet eenvoudig om het in je huis warm te krijgen:

Mw. De Jong: ' De mensen moesten veel moeite doen om het warm te krijgen. Zo had je bijvoorbeeld de stoof, die werd gebruikt om je voeten warm te houden. Als kind kan ik mij dat nog wel goed herinneren, maar wij kinderen gebruikten ze zelf niet. Neen, een stoof was meer iets voor oudere mensen. In de houten stoof zat dan een test van metaal of aardewerk en daarin stopte je het vuur. Dat was meestal vuur uit de kachel, zoals een briket. Verder had je cokes of turf. Cokes, daar hadden ze de turf uitgehaald; zodoende was dat goedkoper. Maar van antraciet had je meer warmte; dat was dan ook het duurste. Bij ons thuis hadden ze in ieder geval nooit geld voor antraciet. En dan had je ook nog eierkolen. Dat was geperst kolengruis, in de vorm van eieren. Dat was goedkoper dan antraciet.'

'Mw. Fraenk: ' Cokes voor in de kachel kocht je bij de water-en-vuur-baas. Voor de rest gingen mensen vroeg naar bed om geld voor brandstof uit te sparen. En als je niet genoeg beddegoed had en het was erg koud, dan ging je moeders mantel nog over je heen als een soort van deken. Je had toen ook de uitspraak: Al is ze nog zo arm, ze dekt toch warm'. Dat sloeg dan op de zorg van mijn moeder.'

Mw. Pronk: 'Wij hadden een potkachel thuis met een stalen ring. De poten van die ring waren met schroeven in de vloer bevestigd. Er zat een ijzeren ring omheen en dat was om de luiers te drogen en om je voeten te warmen. Dan zaten wij 's avonds er allemaal om heen, de vloer was dan ijskoud. Er waren geen pantoffels, die kende je niet. Dan liep je op je kousen en die warmde je bij de kachel. De luiers hingen ook aan het plafond aan lijnen. Die stonden wij met z'n allen op te vouwen. Het was toch wel gezellig.'

Als het echt te koud was om buiten afleiding te zoeken, bleef men noodgedwongen binnen. Dit ging echter al snel vervelen. Helemaal als men klein behuisd was. Irritaties konden dan niet altijd uitblijven. Andere

ongemakken bleven ook niet altijd uit. Dit alles deed de mensen weer naar de zomer verlangen.....

Mw. Hart: " *In de winter zat je vooral binnen, je moeder te helpen en ruzie te maken met je broertjes en je zusjes over het weinige speelgoed dat er in huis was. 's Winters zat je ook veel te breien: sokken.'*

Mw. Evers: ' *Ja, de zomer vonden we leuker, dan kon je tenminste spelen op straat. En die water-en-vuur-baas had dan 's zomers niet zoveel te doen. Dan werd het ook meer een snoepwinkel. Ja, 's zomers kon je daar voor 1 cent snoep uitzoeken.'*

Mw. Van Ekkendonk: ' *De winter zorgde voor veel ongemakken. Het gebeurde bijvoorbeeld ook wel dat de waterleiding was bevroren. Draaide je de kraan open en kwam er geen water uit. Nou, dan ging je met je emmer naar de burens, om te kijken of die wel water hadden. Dat was een ramp als je met kinderen op vier hoog woonde en je moest naar beneden om water te halen. Soms zat een hele straat zonder water, nou dan waste je je maar niet.'*

Mw. Molenaar: ' *En in de winter moest je je natuurlijk goed kleden. Maar ja, als je alleen maar een zomermantel had, dat zat er niets anders op dat je die ook in de winter moest gebruiken. En borstrokken had je, die waren wit en werden gebreid. En dan hadden de mannen lange onderbroeken.'*

Bij de water-en-vuur-baas kocht je meestal in één keer genoeg voorraad brandstoffen voor de kachel. Dan hoefde je dat in ieder geval niet meer te regelen. En als het dan even qua geld tegenzat, dan was je voorraad groot genoeg om in ieder geval een redelijk warm huis te hebben. Maar soms hadden mensen daar zelfs geen geld voor. Wat deze mensen dan konden doen, was elke week een klein zakje kolen bij de kolenboer kopen. Uiteindelijk was dat wel duurder dan de hele voorraad in een keer te kopen, maar sommige mensen hadden eenvoudigweg geen keus...

Mw. De Vries: " *In die tijd had je de kolenhandelaar, die een bepaalde hoeveelheid mud voor een hele winter kon leveren, maar bij ons thuis hadden we daar nooit genoeg geld voor. Wij kochten elke dag een beetje bij de water-en-vuur-baas. Ik heb het dan over de jaren'20, waarin ik nog een kind was.'*

Mw. Fraenk: ' *...Wij hadden ook nog een oliekachel naast onze gewone kachel. Maar het nadeel van olie was dat het erg stonk. En olie was duur in die tijd, maar toch weer goedkoper dan kolen. Als je geen geld had voor een half mud kolen, dan haalde je een zakje kolen, maar uiteindelijk was je dan toch weer duurder uit, want dat kostte naar verhouding meer geld.'*

Mw. Evers: ' *...Er gingen dan over straat karren waar je aanmaakhout kon kopen voor de kachel. Wij hadden een kelder met kolen. Dan moest je een halve mud of een mud nemen. Een hele mud was 70 pond, een halve 35 pond. Als je dan niet genoeg geld had, kon je bij de kolenboer zakjes halen en die kostten één gulden. Dan liep ik soms met twee zakken in mijn handen en twee onder*

mijn armen. Dat was wel een kwartier lopen. Later kreeg je haarden die op antraciet brandden en die kon je 's nachts laten branden. Als je met eierkolen stookte dan moest de kachel uit 's nachts en het laatste uur vulde je dan ook niet meer bij, want dat was te duur. Ik had een mooie ijzeren kachel waar je dingen op kon zetten. Dat heette 'platte-buis kachel.' Een kolenhaard is gezelliger dan een gaskachel. Ik heb me vroeger toch een kou geleden.....

F. TECHNISCHE ONTWIKKELINGEN IN HET HUISHOUDEN.

Op het platteland waren de meeste mensen tot ver in de twintigste eeuw op petroleumlampen en kaarsen aangewezen. Paraffinekaarsen en petroleum waren allebei rond 1850 uitgevonden, en waren al een geweldige vooruitgang vergeleken bij de walmende olielampen en vetkaarsen van daarvóór. Maar het bezwaar dat je nooit meer dan schemerig, instabiel licht had, bleef bestaan.

Lezen, handwerken, laat staan schoonmaken zonder daglicht bleef lastig voordat gas en de gaskous beschikbaar waren. Zelfs deze 'verbeterde' vorm van verlichting bracht nog warmte en luchtbederf mee. Hoe lichter -en hoe warmer-

je het 's avonds in de kamer wilde hebben, des te bedompter werd het in huis en des te meer besloegen de ruiten.

Alleen al vanwege de hitte van veel petroleum-, gas- en kaarslicht, om van het brandgevaar niet te spreken, werd in openbare gebouwen al vroeg, zo rond 1900, overgeschakeld op elektriciteit. Het luxe-imago van deze openbare gebouwen, zoals het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam, verleende de elektriciteit een aura van feestelijkheid en weelde.

In de jaren '20 werd elektriciteit voor het eerst in de huishouding geïntroduceerd. Dit had ten dele moeilijkheden in de gasvoorziening als oorzaak. Gas werd namelijk uit kolen gewonnen en in de Eerste Wereldoorlog stagneerde de kolenaanvoer. Elektrische verlichting werd steeds populairder. De schrijfster van 'Ik kan huishouden', uitgegeven in de jaren '20, schreef vol lof over deze uitvinding: "Gaslicht heeft tegenover elektrische verlichting geen enkel voordeel meer en slechts nadeelen, zodat men de eerste alleen nog maar noodgedwongen heeft."

Voordat de introductie van elektriciteit in de huishoudens kon plaatsvinden moest er nog wel het een en ander in huis gebeuren; oude gaskronen moesten bijvoorbeeld worden omgebouwd voor elektriciteit: de armen werden afgezaagd en omgekeerd weer vastgesoldeerd. Daarna werden er fittingen en bedradingen aangebracht. Vanaf dat moment ontstond er een concurrentiestrijd tussen de elektriciteits- en gasbedrijven, niet zozeer over het licht als wel over de rest van de huishouding.

Het gebruik van elektriciteit werd al snel populair in de huishoudens; elektriciteit werd namelijk aangeprezen met het imago van glamour dat zij van het begin af aan had gehad: schoon, helder, luxe. Daar kwam bij dat stroom zich, behalve voor licht, ook uitstekend leende voor nieuwe uitvindingen als de stofzuiger en het strijkijzer. Maar voor verwarmingsdoeleinden bleef

elektriciteit toch te duur in vergelijking met gas. Dat gold niet alleen voor kachels, maar ook voor de warmwatervoorzieningen en het koken.

Eind jaren '20 deed de stofzuiger voorzichtig zijn intrede in de rijke huishoudens. Verspreiding van stofzuigers verliep echter langzaam. Promotie van de stofzuigers bracht langzaam verbetering. Uitspraken als 'Met een stofzuiger hoor je erbij' deden de populariteit van stofzuigers in de rijke huishoudens echter toenemen.

De prijs van de stofzuiger benadrukte echter de nieuwigheid. Een stofzuiger kostte vóór 1920 nog tussen de 200 en 300 gulden. Dat was voor die tijd al een astronomisch bedrag. Maar prestige en luxe was nu eenmaal niet in geld uit te drukken.

Na de Eerste Wereldoorlog verspreidden de nieuw uitgevonden huishoudelijke apparaten die op elektriciteit werkten zich ook in de wat armere huishoudens. De apparaten, zoals de al eerder genoemde stofzuigers, werden mede zo populair dankzij speciale tijdschriften als 'Alles electrisch!'

In het begin bleek dat de hoge prijzen van de stofzuigers voor veel mensen een groot probleem was. Er werd toen voor gezorgd dat bij de gemeentelijke Elektriciteitsbedrijven veel van deze nieuwe apparaten gehuurd konden worden. Daar werd dan ook dankbaar gebruik van gemaakt. Huisvrouwen waren dankzij deze introductie van stofzuigers in de huishoudens minder tijd kwijt aan de strijd tegen het stof.

De eerste exemplaren stofzuigers waren echter niet perfect; deze waren zo groot dat zij de voordeur niet door konden. Op afspraak werden deze enorme apparaten voorgereden, waarna met behulp van grote en lange slangen het huis een beurt kon krijgen.

Nadat in de jaren '20 een handzamer apparaat werd ontwikkeld, was de belangstelling overweldigend. Ondanks de crisis werd de stofzuiger een van de best verkochte luxegoederen in de jaren '30. In 1938 had al bijna de helft van de Nederlandse huishoudens de beschikking over een stofzuiger. Er waren echter nog wat kleine minpuntjes; bij het legen van de stofzuiger moest de huisvrouw bijvoorbeeld met afgewend gelaat het stof in een oude krant zien te deponeren, hopen dat er niets naast zou vallen.

De overgang van gas naar elektra, waardoor het mogelijk werd om bijvoorbeeld een stofzuiger in huis te kunnen gebruiken, verliep niet altijd even soepel:

Mw. Evers: '...Ik kan me ook herinneren dat we allemaal elektra kregen. Tjonge, tjonge, wat gaf dat een troep. Die verbouwing bedoel ik. Nou, en toen was er elektra, maar ik zal jullie vertellen dat mijn moeder niet aan dat knopje durfde te komen. Ze was bang dat ze dan onder stroom kwam te staan. Daarom verbood ze ons ook om aan die schakelaar te komen. Wat een wereld was dat..'

Mw. Jansen: '... Bij ons thuis was het juist feest. Je hoefde maar aan een knopje te draaien en de lamp ging aan. Dat was toch prachtig.'

Mw. Van Ekkendonk: ' Tijdens de mobilisatie van 1914 werd bij ons overal de elektra aangelegd door Belgische monteurs. Toen kreeg elk huis in Amsterdam elektra, betaald door de GEB. Ik heb het dan over de tijd dat ik nog kind was. In Amsterdam waren niet genoeg elektriciens, vandaar die Belgen. Elk huis kreeg maar drie lichtpunten: in de keuken, de voorkamer en de achterkamer. Vóór die tijd had je nog het stadsgas, dat kwam uit het plafond en daar werd de lamp op aangesloten.'

Mw. De Vries: ' En in die tijd kreeg ieder huis dan ook en paar stopcontacten, maar je had niets om erop aan te sluiten. Je had alleen een lamp en met veel geluk had je dan nog een schemerlamp die je kon aansluiten. Elektrische fornuizen en elektrische strijkbouten waren er wel al, maar wie had dat?'

Mw. Pronk: ' Ik weet dat we overgingen van gaslicht op elektrisch licht. Toen ik klein was stond vader een keer aan de schemerlamp, die voor het raam hing, te knutselen. Mijn moeder was weg. Toen zij thuiskwam draaide hij een knopje om bij de deur en toen ging die lamp branden. 'O God, Frans. O God Frans!' zei mijn moeder toen.'

Voor het betalen voor gas en elektriciteit kreeg je niet zoals tegenwoordig een gespecificeerde rekening thuisgestuurd. Betalen deed je door penningen in een meter te stoppen die eens in de zoveel tijd werden geleegd. Net zoals tegenwoordig waren mensen ook erg bedreven in het verzinnen van manieren om minder te hoeven betalen dan wat zij verschuldigd zijn:

Mw. Molenaar: '...Zo moest je het gas ook betalen door penningen in een meter te stoppen, net als voor de elektriciteit. Maar dan namen wij soms een twee-en-een-halve cent stuk en knipten daar een driehoekje uit. Dit kon je dan ook gebruiken om in de meter te stoppen. Neen, de penning van acht en een halve cent ging in de rooie meter voor het gas, en de gulden, die moest in de meter voor het licht. En als je dan geen geld had dan stopte je een verkeerde munt in de meter. Maar ja, als ze dan de meter kwamen leegmaken, dan zagen ze dat en dan moest je het verschil alsnog betalen, of anders sloten ze het gas of de elektriciteit af. En je vader mocht dat natuurlijk niet weten, en als ie dan erachter kwam, nou dan was het huis te klein.'

Dhr. Pietersen: '.. Later kreeg je meters en ik werkte toen voor de gemeente. Toen werd ik een keer ergens op af gestuurd, want ze konden zien hoeveel gas en elektra je per pand gemiddeld nodig had. Nou, en als je dan teveel daaronder zat, dan vertrouwden ze het niet en dan werd er iemand op af gestuurd. Zo kwam ik dus ook bij zo'n pand, ik werkte als elektromonteur. Nou, in de ene hoek lagen een stuk of vier kinderen te slapen op vodden, en ik kwam erachter dat die kerel niets anders deed dan zuipen in de kroeg. Tja en in dat ruitje van de meter hadden ze een heel klein gaatje gemaakt waar ze een speld in konden duwen, zodat de meter niet meer liep. Maar ja, dan krijg je medelijden met die mensen. En die vrouw liet nog extra melk halen om koffie te maken voor mij. Dus heb ik toen maar niet doorgegeven wat ze gedaan hadden, maar ik heb geadviseerd dat ze een hele nieuwe hoofdleiding zouden aanleggen plus een nieuwe meter. Nou dat werd dan ook uitgevoerd en ik hoop

dat het daarna moeilijker voor ze geworden is. Maar ja, er waren zoveel methodes... Ik heb ze zelf nog wel gebruikt. Ik zette dan een smoorspoel op de meter en dan liep de schijf niet meer. Zo" smoorspoel was een elektrische magneet. Maar je kon het natuurlijk niet te bont maken, want dan viel het op. En als die jongens van de GEB kwamen, moest je natuurlijk zorgen dat die spoel verdwenen was. Ik heb zo'n spoel ook wel eens gegeven aan de jongens van een meubelfabriek, die vochten ook tegen de armoede.'

Hoofdstuk 3: Gezinsleven

A. ALGEMENE INLEIDING:

In de jaren '20 en '30 was Nederland in drie grote 'geloofsgroepen' of zuilen en één kleine zuil verdeeld. Er waren de rooms-katholieken en de protestant-christelijken, de godsdienstige groeperingen, ook wel de confessionelen genoemd. Daarnaast waren er de socialisten, die ook een grote groep vormden en tot slot de liberalen, die samen ook wel de niet-confessionelen werden genoemd.

Bij alle belangrijke stromingen in Nederland was de het gezin 'de hoeksteen van de samenleving. Er werd in Nederland veel nagedacht over de normen en waarden die er ten aanzien van het gezin moesten gelden. Al vanaf het einde van de 18e eeuw waren er allerlei instanties die ideeën ontwikkelden over de rol van het gezin binnen de samenleving. Ook werden gedachten ontwikkeld over het gedrag van de gezinsleden, zowel het gedrag van mannen, vrouwen, als kinderen.

Uit al het gediscussieer over die vragen ontstonden de opvattingen over de 'gezinsidealen'. Dat waren de regels waaraan de mensen zich probeerden te houden.

Vanaf de achttiende eeuw trouwden de meeste mannen als ze ongeveer 27 jaar oud waren. De man moest het liefst ouder zijn dan de vrouw. Uiteraard waren ze eerst verliefd en verloofd geweest. Die verliefdheid was belangrijk: het huwelijk moest een 'romantisch' huwelijk zijn, een huwelijk uit liefde voor elkaar. Het was het mooist als mensen uit dezelfde klasse en van hetzelfde geloof elkaar uitkozen.

Seks voor het huwelijk was taboe. Als er 'per ongeluk' een kind op komst was, trouwden mensen voordat het kind geboren werd.

Als het financieel mogelijk was stopte de vrouw na het huwelijk met werken. Daarna kreeg ze snel een aantal kinderen. In confessionele kringen kreeg ze bij voorkeur veel kinderen.

B. GEZINSVERHOUDINGEN

Omgang tussen de seksen:

Het moderne gezin, ideaal van de burgerij, werd het algemeen gezinsmodel. In het moderne gezin werd de rolverdeling tussen man en vrouw benadrukt.

Vrouwen regelden de verzorging van de huishouding en het gezin, maar de man was kostwinner en uiteindelijk bleef hij het gezinshoofd. Dit werd mogelijk gemaakt, omdat mannen beter beloond werden en vrouwen (niet altijd) meer uit werken hoefden te gaan om rond te komen. Vrouwen werkten daarvoor ook in

fabrieken, omdat het inkomen van de man alleen te weinig was om rond te komen. Vrouwen kregen nu de kans een huiselijk gezinsleven op te bouwen, waardoor ook mannen meer van hun tijd met andere gezinsleden doorbrachten. In de nieuwe buurten, waar vooral de geschoolde, beter betaalde arbeiders kwamen te wonen, ontwikkelde zich een arbeiderscultuur die zich onder andere kenmerkte door een huiselijk gezinsleven.

De getrouwde vrouw had in theorie niet veel te zeggen. De man was het hoofd van het gezin. Zo was het ook in de huwelijkswetgeving vastgelegd. De vrouw moest volgens deze wet haar man gehoorzamen en was handelingsonbekwaam: ze kon niet zelfstandig rekeningen openen, leningen afsluiten of andere 'zaken' doen. Ze had dan de handtekening van haar man nodig.

Vrouwen hadden zelfs niets te zeggen over hun kinderen, want de vader had de 'vaderlijke macht' over hen. In de wet stond ook dat vrouwen die bij de overheid werkten, automatisch hun baan verloren als ze gingen trouwen.

In 1926 werd de gehuwde man officieel tot kostwinner gemaakt door het instellen van het gezinsloon, dat alleen aan mannen werd uitbetaald. Vrouwen verdienden stukken minder dan mannen, omdat hun verdiensten beschouwd werden als een aanvulling op het inkomen van hun man (of hun vader).

Gehuwde vrouwen die uit noodzaak buitenshuis werkten, liepen daar niet mee te koop, want als een man zijn gezin niet kon onderhouden, werd dat gezien als een schande.

Mw. De Vries:

'Tja, de mannen waren vroeger de baas, die hadden het voor het zeggen. Die kregen ook het grootste stuk vlees, want ze moesten het zwaarste werk doen'.

Mw. Fraenk:

Ik ben in 1939 getrouwd en toen moest ik stoppen met werken. Als je getrouwd was, werkte je niet, hè? Dan had je je uitzet bij elkaar gespaard en dan mocht je niet meer. Maar er kwamen geen kinderen en ik zag het poetsen, lappen en thuiszitten niet meer zitten. Ik ben weer gaan werken, nadat ik gescheiden ben en heb geprobeerd, nadat ik mijn middenstandsdiploma heb gehaald, een eigen zaak te openen. Dat is alleen niet gelukt; omdat ik een vrouw alleen (gescheiden) was mocht ik de zaak niet huren.

C. OMGANG TUSSEN OUDERS EN KINDEREN:

Juridisch vallen minderjarige kinderen onder de ouderlijke macht. Ouders hebben de plicht hun kinderen te onderhouden zo lang dit nodig is, maar daar tegenover staat dat ouders recht hebben op het vruchtgebruik van een eventueel vermogen van hun kinderen en aanspraak kunnen maken op de verdiensten van hun kinderen. In het Burgerlijk Wetboek is dit als volgt omschreven: 'Elke ouder die het gezag over zijn wettige of natuurlijke kinderen uitoefent, heeft het vruchtgenot van hun vermogen. Indien het kind bij de ouders inwoont, omvat het vruchtgenot het inkomen uit arbeid van het kind'.(Boek 1 art. 251.1)

Tot ver in de 20e eeuw werden deze regels ook echt toegepast. Kinderen droegen gewoonlijk hun loon thuis af en werden in ruil daarvoor gehuisvest, gevoed en gekleed en ontvingen van hun loon een bedrag aan zakgeld. Voor de

meeste kinderen was de afdracht vanzelfsprekend.

Mw. Schaefers:

'Als je werk had, was het normaal dat je het geld afstond aan je ouders. In de regel kreeg je dan van iedere gulden, een dubbeltje terug als zakgeld. Ik verdiende bijvoorbeeld drie gulden en kreeg dan 30 cent zakgeld. Zodoende kregen alleen de kinderen die werkten zakgeld.'

Mw. Pronk:

'Ik begon met werken toen ik twaalf jaar was, als dienstmeisje bij een mevrouw in een heel groot huis. Ik werkte van 's ochtends 8 tot 's avonds zes uur en verdiende f 1,25 in de week. Ik moest mijn geld aan mijn moeder afgeven, maar dan kreeg ik zelf een 'plak', dat was twee en een halve cent. En dan ging ik voor mijn vader drie sigaren voor een cent halen en voor mijn moeder kocht ik voor een cent iets waar ze gek op was en voor mezelf bij Jamin zo'n zak koekkrumels voor een halfje.'

Niet alle kinderen waren altijd bereid al hun inkomsten in de gemeenschappelijke huishoudpot te storten of genoeg te nemen met de hoeveelheid zakgeld die ze kregen.

Mw. Ekkendonk

Toen ik ging werken verdiende ik 35 gulden en dat moest ik allemaal afstaan. Mijn zuster ook, maar die protesteerde, omdat ze volgens haar kledinggeld moest hebben. 'Niets mee te maken', riep mijn vader dan en dan kwam er natuurlijk bonje.

Mw. Janssen

We moesten wel kostgeld betalen, maar kregen daar niets voor terug. Zelfs geen broodbeleg of suiker in de thee. Alleen op zaterdag, dan was er leverworst of bloedworst voor op het brood. Toen mijn pa een keer weg was ben eens in de kasten gaan kijken en bleek dat hij het er zelf wel goed van nam. Zelf had mijn vader oudedagsvoorziening.'

Tot de Tweede Wereldoorlog ontstond er langzamerhand een weerzin tegen het systeem van kostgeld betalen. Kostgeld werd afgewezen met het argument dat dit iets was voor vreemden en niet paste binnen relaties tussen de gezinsleden. Voor gezinsleden bleef het vanzelfsprekend dat ze bijna alles afdroegen aan de gemeenschappelijke huishoudpot die moeder meestal beheerde. Bovendien bestond de angst dat als de jongeren hun verdiende geld mochten houden zij 'de baas in huis' zouden worden.

Toch waren er ook steeds meer gezinnen waarvan de kinderen een groter deel zelf mochten houden.

Daarnaast bestond de toenemende bezorgdheid over de toenemende bestedingsmogelijkheden van jongeren, die hun geld graag uitgaven aan de vermaaksindustrie die net opkwam; de bioscoop, dancings en cafés. De ontwikkeling van een confectie-industrie maakte goedkope confectiekleding toegankelijk voor de arbeidersjeugd; uitgaan en kleding waren de meest genoemde uitgaven van de jeugd. De morele verontrusting en verontwaardiging over de 'verkwisting' door jongeren werd sterker naarmate zij

meer geld en tijd ter beschikking kregen. In rapporten over bijvoorbeeld het 'dansvraagstuk' en het 'bioscoopvraagstuk' die in de jaren twintig en dertig werden uitgebracht, werden voorstellen gedaan om dit soort vermaak aan banden te leggen ten gunste van 'opvoedende' activiteiten als lezen, sport, clubbezoek, handarbeid, koken en naaien.

Maar de vrijheden bleven voor de jongeren veel beperkter dan wij tegenwoordig gewend zijn. Ouders oefenden nog altijd sterke controle uit op het gedrag van hun opgroeiende kinderen. Meisjes werden geacht na hun werk in het huishouden te helpen, ouders bepaalden in veel gevallen of hun kinderen 's avonds de straat op mochten, hoe laat ze thuis moesten komen, of zij deel mochten nemen aan clubs of andere verenigingsactiviteiten.

Kort samengevat kan worden gesteld dat jongeren in de loop van de eerste helft van de 20e eeuw over meer geld en meer vrije tijd gingen beschikken, maar dat ouders een grote zeggingsmacht over de tijdsbesteding van hun kinderen hielden en zich nog altijd het grootste deel van het loon van hun kinderen wisten toe te eigenen.

D. GEZIN EN SEXUALITEIT:

Katholieken en protestant-christelijken gebruikten (officieel) geen voorbehoedsmiddelen. Mensen uit andere zuilen gebruikten wel voorbehoedsmiddelen, maar de meeste mensen kwamen er niet openlijk voor uit. Mensen die voorbehoedsmiddelen gebruikten, waren vaak in het geheim lid van de Nieuw Malthusiaanse Bond (later de NVSH). Deze organisatie hield zich bezig met seksuele voorlichting en verspreiding van voorbehoedsmiddelen. Dat gebeurde vanuit het idee dat de armoede bestreden kon worden door de gezinnen te verkleinen. De confessionelen bestreden de Nieuwe Malthusiaanse Bond fel.

De NMB verspreidde het befaamde en bij confessionelen beruchte 'middelenboekje', een brochure met voorlichting over voorbehoedsmiddelen en de adressen waar die verkrijgbaar waren. Vanaf 1911 echter, moest de NMB met het verstrekken van adressen zeer omstreden te werk gaan, want de zedelijkheidswet van 1911 verbood voorbehoedsmiddelen 'ongevraagd aan te bieden of als verkrijgbaar aan te wijzen'.

Met name de confessionelen hadden gestreden voor de invoering van de zedelijkheidswetten. Voor confessionelen waren seksualiteit, huwelijk en voortplanting namelijk vast met elkaar verbonden. Alles wat het gezin en de huwelijksmoraal kon ondermijnen, moest volgens hen worden verboden. Daartoe behoorden buitenshuis werken door getrouwde vrouwen, echtscheiding, homoseksualiteit, prostitutie, voorbehoedsmiddelen, voorlichting over geboortebeperking en geschriften en afbeeldingen die 'de wellust van de jeugd' zouden kunnen prikkelen.

Heel ver ging de inmenging in katholiek Nederland, waar op ieder gebied kerkelijke voorschriften golden die in precisie niet onderdeden voor een juridisch stelsel. Zo waren de zonden nauwkeurig onderverdeeld in dagelijkse zonden, grote zonden, doodzonden en zware doodzonden. Het lichaam was ingedeeld in eerbare, minder eerbare en oneerbare delen, elk met hun bijbehorende zeer gedetailleerde bedekkingsvoorschriften.

Ook het meest intieme gedrag was aan regels onderworpen. De huwelijksdaad moest 'volledig' worden uitgevoerd. Wie dit voorschrift in 'brutale zelfzucht'

negeerde, leefde 'voortdurend in doodzonde'. Zo stond het in het "Huwelijksonderricht voor katholieke echtgenooten", het blauwe boekje dat in sommige parochies tot in de jaren zestig werd uitgereikt. Alle vormen van geboortebeperving waren als 'tegennatuurlijke praktijken' verboden. Het enige dat een biechtvader nog wel eens wilde toestaan, was periodieke onthouding. Maar o wee als je kwam opbiechten dat je je zonder toestemming aan 'kalenderliefde' had bezondigd. Alle kans dat je dan 'het schuifke kreeg', zoals het in Brabant heette: de biechtvader deed met een klap het luikje dicht en naar absolutie kon je wel fluiten. Geen kwijschelding van een doodzonde, dat betekende bij plotseling overlijden onherroepelijk naar de hel.

In die tijd was het een schande om een kind te krijgen voordat je getrouwd was. En juist omdat de tieners van die tijd niets wisten over de gevaren die sex met zich meebracht omdat ouders weigerden om seksuele voorlichting te geven, kon het wel eens gebeuren dat je zwanger raakte voordat je getrouwd was. De volgende vrouwen en enkele mannen vertellen over seksuele voorlichting in de jaren '20 en +30, of beter gezegd het ontbreken daarvan.

Mw. Evers:

Seksuele voorlichting voor de oorlog was er niet, je kwam er vanzelf wel achter. Ik werkte met oudere meisjes, die zaten mij dingen te vertellen, dat mijn oren klapperden. Iemand zei: 'Mijn opoe is over uit de Rode Zee'(ongesteld dus). En toen vroeg ik: 'Heb jij zover een opoe wonen? en toen hoorde ik de één tegen de ander zeggen: "Weet zij niets?, maar ik wist niets. Ik had thuis ook nog nooit een smerig woord gehoord. En ik was pas 17 jaar toen ik een 'groot meisje' werd, want zo werd dat vroeger genoemd. Ik heb nog wel eens aan mijn zusje verteld (en dat had ik weer van iemand anders) dat als je een kindje wilde je een injectie kreeg en bij een dood kindje was de injectie giftig geweest. Ja, je dacht toch niet dat je vader en moeder 'het deden', dat soort dingen doen mijn vader en moeder niet.

Er is natuurlijk wel eens wat gebeurd. Een ongelukje en dan hadden ze pech gehad. Er waren mensen die zich er wel aan hielden, maar het ligt ook aan hoe die jongen thuis opgevoed was en of hij de kracht in zich had om zich in te houden. Ik was het hier niet zo mee eens, ik vond het maar dooie dienders die dat zeiden. Als je bij elkaar bent komt er toch verlangen op en als dan een man zegt je moet wachten, nee dat vind ik maar niks. Als het van een meisje afkomt dat ze sterk is vind ik dat beter dan van een jongen. Omdat het meisje haar eer houdt totdat ze trouwt. Wanneer een meisje zegt: 'Nee, ik wacht totdat ik ga trouwen' moet een jongen zich hier aan houden, wat hij daar verder mee doet blijft verder buiten beschouwing. Ik heb veel vriendinnen gehad en daar waren altijd veel praatjes onder elkaar en dan kwam je nog al eens wat te weten. Ik ben nooit jongens tegengekomen die het niet wilden doen voor het huwelijk, een man is altijd een jager.

Mw. de Jong:

We kregen voorlichting op school in de klas, toen ik 11 jaar was. De juffrouw zei toen: 'Je mag niet meer met mannen meegaan'. Ik begreep het wel. Toen ik 24 jaar was, werd ik zwanger. Onze ouders lichtten ons niet in, zij gaven geen voorlichting. De school deed dat dus, maar heel summier, dus je moest het zelf

maar uitzoeken.

Mw. Molenaar:

En voorlichting daar werd niet aan gedaan. Je moest er zelf maar achter zien te komen waar de kindjes vandaan kwamen. En hoe je daar achter kwam? Ach, al doende leert men. En op je werk hoorde je natuurlijk van andere vrouwen de meest vreemde verhalen. Dat je eerst dacht: Hoe durven ze dat?

Mw. Hart:

'En als je dan 'groot meisje' werd, als je dus voor de eerste keer menstrueerde, dan schrok je wel. Maar meestal had je dan van andere meisjes daar al verhalen over gehoord. Maar het bleef toch iets spannends. En dan werd je verteld dat je vanaf dat moment moest uitkijken. Uitzijken en dagen tellen. De datum in de gaten houden waarop je zwanger kon raken. En voor wie of wat je uit moest kijken, dat werd er niet bij verteld.

Mw. Kok:

Er werd vroeger niet zoveel voorlichting gegeven, omdat moeder zich nog wel eens schaamde. Je moest het van anderen horen. Je kon wel bij de katholieke vereniging terecht, maar niet bij de kerk zelf. Zij konden je wel dingen vertellen. Als moeder niets vertelde gingen de meisjes naar een vereniging voor voorlichting.

Als je een vriendje had, durfde je er pas na een jaar mee te zoenen. En dan dacht je al dat je daar een kind van kon krijgen.

Mw. Evers: 'Als je vroeger 'groot meisje' werd, werd je gefeliciteerd. Je grootmoeder feliciteerde je dan. Nou, ik begreep er allemaal niets van. En dan liep je nog met van die opgerolde flanellen lappen, die werden met een veiligheidsspeld vastgemaakt. Wat een toestand! Omdat ik daar altijd zo ziek van was en pijn in mijn buik had, maakte mijn vader doeken warm op de kachel en die kon ik dan op mijn buik leggen.

Hr. Verhijen:

'Als jongen wist je daar natuurlijk helemaal niets vanaf. Ik woonde met twee jongens thuis. Nou van je vader en moeder merkte je niets. Dat hoorde je op straat wel van vriendjes.

'Ik kreeg op school een keer een soort gedichtje van een vriendje. Dat had ik in mijn zak gestopt en dat viel er thuis uit. Mijn ouders lazen dat en vonden dat zo smerig, dat ik op mijn donder heb gekregen, maar zij spraken er nooit over. De eerste voorlichting kreeg ik van mijn oom toen ik naar Indië ging en dat was nog zeer summier. De voorlichting bestond uit: 'Kijk uit voor die zwarte vrouwtjes!' En in dienst heb ik eigenlijk geleerd wat hij bedoelde omdat ik in de verpleging kwam en ik in aanraking kwam met jongens, die dus wèl naar die meisjes waren geweest'.

Mw. Molenaar:

'Als een kind werd geboren voordat men getrouwd was, was dat een schande.

Mw. Veenstra:

'Mijn drie zusters moesten trouwen, want die waren zwanger. Het kwam weleens voor dat meisjes uit het huis werden gezet als ze zwanger waren. Bij een buurvrouw van mij is dit gebeurd, dan ging ze naar de onbehuisden.

Mw. Evers:

'Mijn zuster moest trouwen en mijn zwager kwam dat aan mijn ouders vertellen. Ik heb het later gehoord, want ik mocht er niet bij zijn omdat ik de jongste was. Er waren wel andere zussen bij 'als versterking' en toen mijn vader tekeer wilde gaan zei een van mijn zussen: 'We hebben lekker in jullie trouwboekje gekeken, en jullie moesten ook trouwen!'

Misschien was dat wel de reden waarom ouders het niet zo leuk vonden wanneer hun dochters omgingen met jongens, uit angst dat hun dochters ook moesten trouwen.

E. GEZELLIGHEID THUIS:

'Gezelligheid kent geen tijd' is de uitdrukking. Daarentegen is een veelgehoorde opmerking van ouderen dat het vroeger veel gezelliger was dan nu. Over wat voor soort gezelligheid hebben deze mensen het dan? Vrijtijdsvermaak was gezellig, maar ook 'onder ons'. Men deed dingen met familieleden, vrienden en bekenden die in dezelfde buurt woonden of tot dezelfde sociale kringen behoorden. Vrije tijd was geen privé-terrein, het was een sociaal terrein, waarover als mensen er herinneringen over ophalen altijd in de wijvorm wordt gesproken.

Mw. de Jong:

Wij vochten er vaak om wie met zijn voeten in het fornuis mocht zitten. Dan doe je zo'n klep open en dan ga je lekker met je benen in het fornuis. Heerlijk warm! En in de asla gingen we aardappelen piepen, beetje zout erop.....

Mw. Veenstra:

Domino werd veel gespeeld binnen, mens erger je niet, kaartspelen en ganzenborden. Pinda's gebruikten wij ook vaak als betaalmiddel tijdens spelletjes, bijvoorbeeld tijdens het ganzenborden.

Pinda's eten op een krant met de familie was erg gezellig. We legden dan een krant op tafel en pelden eindeloos pinda's die we oppeuzelden, dit deden we dan op de zaterdagavond.

Mw. Schaefers:

Voor dat er televisie was had je veel hoorspelen op de radio, zoals Oome Keesie van de Radio en de serie Paul Vlaanderen met het Misdad mysterie. Of dat je op de radio de "Groeten van de Zeelui" kon ontvangen, dan zat je onder het eten mee te luisteren en mee te snotteren. En later kreeg je op de radio "de groeten van Indië", met "Hallo hier Bandoeng". Dan moest je thuis allemaal stil zijn en luisteren, net als bij het voetballen op de radio met Han Hollander.

Eens gebeurde het dat we niet wilden luisteren, ook al moesten we van mijn vader.. We bleven maar niet stil en toen kreeg mijn vader zo'n driftbui, dat hij het raam openschoof en zo de radio vanaf 1 hoog de tuin ingooide.. Dus

hoefde niemand meer te luisteren. Uiteindelijk had hij zichzelf daarmee, want er moest eerst weer geld komen om een nieuwe te kopen en dat duurde wel even.

F. INVLOED VAN DE ZUILEN OP HET GEZINSLEVEN:

Lange tijd was levensbeschouwing de allesoverheersende scheidslijn in Nederland. Het nationale politieke systeem was onderverdeeld langs scheidslijnen die door religie en levensbeschouwelijke werden bepaald. Zo was de bevolking in 4 blokken verdeeld; een protestants-christelijk, een katholiek, een liberaal en een socialistisch blok.

De verzuiling, die typerend was voor de Nederlandse maatschappij, werkte door in het gehele leven, zowel het maatschappelijke als het privé leven. Iedere zuil had zijn eigen politieke partij, radio-omroep, scholen, vakbonden, verenigingen enzovoort. Tussen de leden van de groepen was er weinig onderling contact. Dat werd, zacht uitgedrukt, ook niet gestimuleerd.

Mensen uit de godsdienstige groeperingen besteedden een flink deel van hun tijd aan gebed en kerkgang. Het geloof vormde daarnaast het kader van waaruit normen en waarden werden bepaald. Zo werden protestant-christelijken voorgehouden een arbeidzaam en sober leven te leiden, waarbij men zich niet boven anderen diende op te stellen. Katholieken mochten op vrijdag geen vlees eten, geen sex voor het huwelijk hebben, eenmaal getrouwd zoveel mogelijk kinderen krijgen en niet scheiden.

Mw. de Jong

Voor het huwelijk, als je verkering had, mocht je niet zoveel van de katholieke kerk. Er werd altijd gebeden voor het eten. Vader bad dan altijd voor en dan moesten wij het nazeggen.

Mw. Hart:

Ik zat(was lid van)op een speeltuin van de Tirodusstaraat, van de kerk. Dat was speciaal een speeltuin voor katholieken. Voor de rest merkte je niet zoveel verschillen tussen de gelovigen. Zeker als kind stond je daar niet bij stil.

Mw. van Ekkendonk:

Op de boerderijen had je een kamer waar je alleen bij bijzondere gelegenheden ging zitten. Als bijvoorbeeld mijnheer de pastoor kwam gingen mijn ouders en hij daar zitten. Dan werd er een borreltje geschonken en de kinderen die moesten de straat op, die hadden daar niets mee te maken. En dan werd er gevraagd: 'wanneer komt er weer eens een kindje?'

Ik kom uit een gezin van tien kinderen en als er dan weer een werd geboren, dan kwam de pastoor langs en dan kreeg mijn moeder bijvoorbeeld bij het zevende kind acht rijksdaalders van de kerk.

Mw. Veenstra:

Als ik naar de zondagsschool ging, kreeg ik twee cent mee. Een cent was voor de zondagsschool en een cent om snoep voor te kopen. Voor de cent die je aan de zondagsschool gaf kreeg je dan een plaatje dat je thuis moest laten zien als bewijs dat je op zondagsschool was geweest.

Er wordt wel gezegd dat je in het Nederland van voor de Tweede Wereldoorlog,

maar een minuut met iemand hoefde te praten om erachter te komen of diegene rooms, protestants, socialist of liberaal was. In sommige gevallen hoefde je niet eens wat te zeggen. Zag je iemand lopen met een gebroken geweertje op zijn revers, dan kon je er redelijk zeker van zijn met een socialist van doen te hebben. Las iemand De Maas-en Roerbode, dan wist je: een katholiek uit Midden-Limburg. Zag je bij iemand in de huiskamer een harmonium staan, dan was meteen duidelijk dat je bij protestantse mannenbroeders was aangeland.

G. DE MAALTIJDEN; ETEN EN DRINKEN:

De voedingsgewoonten

Een Utrechtse arts vergeleek in 1937 kinderen van gemeentewerklieden met kinderen van werklozen en signaleerde bij de laatste een minder goede lichaamsconditie, veroorzaakt door onvoldoende voeding. Hij stelde vast dat 'een belangrijk deel der werklozen veel brood gebruikt in plaats van aardappelen. (...) Aardappelen worden in nauwelijks de helft der gezinnen in onvoldoende hoeveelheid gebruikt, welke door de Commissie noodig wordt geacht. Groenten worden in meer dan de helft de gezinnen in onvoldoende hoeveelheid gebruikt. Het melkgebruik (met inbegrip van taptemelk en karnemelk) is in bijna alle gezinnen met kinderen onvoldoende. Melk en karnemelk zijn te duur voor het werklozengezin en taptemelk nog te weinig populair. De meerderheid der gezinnen nuttigt minder dan 6 keer per week een warme maaltijd met aardappelen en groenten. (...) Het onderwijzend personeel klaagt over te weinig aandacht bij kinderen uit die kringen.'

Op het platteland kon de toestand per regio sterk verschillen; in diverse streken stond het er niet veel beter voor. Een landelijk onderzoek uit 1937-1938, waarin de regionale verschillen goed uitkwamen, meldde over het Overijsselse Denekamp:

'De voeding is hier zeer eenzijdig. Er wordt veel brood en pannekoek gegeten, als warme maaltijd veelal aardappelen en vet, weinig groente, bijna nooit fruit. Behalve crisisgehakt bijna nooit vleesch. Enkele gezinnen verbouwen 's winters wat boerenkool en roode biet, 's zomers wat sla en boonen, meestal voor eigen gebruik. Soms gebruikt men de melk van een eigen koe.' Dit beeld is niet algemeen geldig. Ook in de crisisjaren waren er heel wat kinderen die met een sinaasappeltje in hun zak naar school gingen.

Mw. de Vries:

Als wij een boterham met suiker kregen, was het feest. Blijer konden ze je niet maken. En meestal kregen we een boterham met tevredenheid, een stukkie brood met of zonder boter. Daar moest je het mee doen en daar was je ook zeer dankbaar voor.

Mw. Fraenk:

'Jan in de zak' bestond uit meel en gist. Dat ging in een zak, die werd dichtgebonden en in een pan met warm water gelegd. Dat aten we thuis als warme maaltijd, omdat we het niet zo breed hadden

Mw. van Ekkendonk:

Oud goed noemen we het brood dat al een dag oud is. Dat kon je kopen bij de

bakker en was stukken goedkoper. Wij hadden geen boodschappentas, dus namen we het brood mee in een kussensloop.

De Nederlander at over het algemeen de 'Hollandse pot': erwtensoep, hutspot, zuurkool, spinazie, spruitjes, bruine bonen met worst, gehakt of spek.

Mw. Jansen

We aten veel stampotten, in een grote pan op tafel, met kaantjes (uitgebakken vetspekjes) erdoorheen. Vooral door de boerenkool was dit lekker. Dan had je andijvie, hutspot, zuurkool, hete bliksem en erwtensoep. In de erwtensoep moest de lepel recht op kunnen blijven staan. IK had het niet erg op andijvie en dat wist mijn moeder. Maar als we het aten gold de regel dat je moest eten wat de pot schafte.

Mw. Evers:

Bij ons thuis aten we op nieuwjaar altijd stampot zoutesnijbonen met rookworst. Want het bijgeloof was dat dit geluk bracht voor het hele jaar. (En mijn buurvrouw komt uit Drente en die heeft hetzelfde gebruik)Ik heb ook van anderen gehoord, die eten op nieuwjaar zuurkool met spek. 'Zuurkool met spek, het hele jaar geen geldgebrek'.

Mw. Veenstra:

Stoofperen waren erg lekker. De peertjes bleven dan heel en stonden de hele dag op het vuur met wijn en een kaneelstokje.

Mw. de Jong:

'Ieder had van ons vaste plaatsen aan tafel. Je mocht niet van tafel weglopen want dan werd vader boos. Dan kwam moeder met een grote pan met eten en een pan met jus. Moeder verdeelde het eten, en vader kwam met de juslepel rond. Wanneer er vlees was, sneed vader altijd het vlees. Dan ontstond er onenigheid over de grootte van de stukken "Goh, waarom krijg jij een groter stuk dan ik?" , zei ik dan bijvoorbeeld tegen mijn broer. 'Wat', zei mijn vader dan, is het niet groot genoeg, hier dat bord '. Dan pakte hij mijn bord weg. Even later vroeg mijn vader: 'Ben je gekalmeerd?' en gaf mijn bord terug.

Mw. van Ekkendonk:

Bij ons mocht je niet met je elleboog op tafel zitten, als je dat wel deed zei mijn vader altijd: "De turven zijn er niet meer hoor", ten teken dat je weer netjes moest gaan zitten. Je at alleen met een vork in de rechterhand, de soep natuurlijk wel met een lepel. Een mes kreeg je niet, want vader sneed het vlees in stukken.

Mw. Evers:

'Aan tafel moest je eten en daarmee afgelopen, dus niet praten. De afwas deed mijn moeder altijd. Ook moesten wij wel eens meehelpen en dat liep meestal wel gemoedelijk, wij deden dit dan omstebeurt. Tegenstrubbelen betekende een klets om de oren. Tijdens de afwas zongen wij veel liedjes. Liedjes die je op een draaiorgel had gehoord.'

Bereiden en bewaren van eten

Eten werd toen bewaard in de kelder, vlees werd gerookt, gedroogd of gepekeld, zuurkool werd gepekeld in Keulse potten en groente en fruit werd ingemaakt in weckglazen. Sinds de komst van de ijskast in de jaren dertig hebben deze conserveringstechnieken geleidelijk steeds meer terrein verloren.

Mw. Hart:

'De eerste koelkast hadden wij thuis, dan brachten ze ijs thuis en dat hakten we dan in stukken. Drie keer in de week kwamen ze langs, want het smolt snel in de zomer. Er zat een kraantje aan waardoor het water weg kon lopen. Na de oorlog kregen wij een elektrische koelkast. Je hield vroeger het eten goed op andere manieren. Je nam ook niet zoveel voorraad. Je bewaarde ook sperziebonen en snijbonen in een vat op zolder, er gingen dan een houten deksel op de groenten, en een doek met een steen erop. Zuurkool kon je ook zo bewaren in zout en azijn (pekeltjes). Wekken deden we ook, eerst koken, dan in een glas afdekken en spannen met cellofaan papier en dan in een hooikist bewaren. Het broeide dan met een deken erover heen, en na een lange tijd haalde je de deken eraf en dan kon je het heel lang bewaren. Ook maakten we boerenjongens met rum, dit bewaarden we ook in een glazen pot. Ook deed ik kersen in een pot met suiker en die zette ik in het raam in de zon.

Mw. Kok:

En dan had je veel mensen die zelf kippen of konijnen hielden om die dan ook zelf te slachten. Die dieren hield je in je eigen tuin. Wij hadden zes kippen en een haan. En van tijd tot tijd werd er een in de pan gehakt. En rond kerst moest het konijn eraan geloven. De kippen had je in de tuin en zo'n konijn hielden de mensen soms ook op de waranda of op zolder. Varkens en geiten waren te groot, maar kleinvee werd veel zelf gehouden.

Mw. Fraenk:

Mijn moeder maakte jus van een lapje vlees. Dat lapje ging naar de vader, want die werkte ervoor. Als je vlak naast hem zat kreeg je wel eens een stukje. Mijn jongste zuster was het lievelingetje en die zat dus vlak bij hem. We aten niet iedere dag vlees, mijn moeder bewaarde de jus voor het eten. Zij kookte wel heel lekker. Ze maakte ook wel soep, die at je met een boterham erbij. Mijn ouders dronken koffie, wij kinderen niet. De gemalen koffie ging in de pot en daar werd heet water op geschonken.

Mw. de Vries:

Als je zelf brood ging bakken dan stopte je briketten onder het rooster om de oven goed warm te maken en het brood stopte je in een broodpan. Zo bakte je je eigen brood. Soms bakte je het brood ook los in de oven, dan had je zo'n rode bol deeg die je zelf plat sloeg. Zelf brood bakken gebeurde op het platteland vaker dan in de stad. Wat wel veel gedaan werd dat was dat mensen hun eigen brood maakten om het dan bij de bakker te laten bakken. Je bracht 's ochtend het brood naar de bakker, deze zette er een stempel op en 's middags kon je dan je eigen brood ophalen. Men at vroeger ook meer brood. Naar je werk nam je soms wel een heel brood mee, tegenover twee sneetjes tegenwoordig. De lichamelijke inspanningen waren dan ook veel zwaarder dan nu.

Mw. Fraenk:

'Wij hebben vroeger in de kamer een vaste haard gehad, deze was gemetseld met een gladde plaat erop. Hierop werd het deeg gemaakt en de broodjes in gebakken. De haard werd gestookt met kolen.

Je kon geen kant en klare gemalen koffie kopen, maar je kocht een halve pond koffie en liet dit malen door de kruidenier. Dit kostte niets extra. Veel mensen maalden hun koffie liever zelf thuis, opdat de koffiemaar zo vers mogelijk was. Het malen gebeurde met een vierkante koffiemolen welke je tussen je benen klemde en waar boven op de slinger zat. Je moest nog goed opletten dat het schuifje met vers gemalen koffie niet per ongeluk eruit schoof, want dan lag alles op de grond'.

Mw Janssen:

'De mensen hadden vroeger zelf een gehaktmolen, waarmee ze hun eigen gehakt maalden. Wij maalden het niet zelf, maar we namen ook geen kant en klare gehakt bij de slager; wist jij veel wat voor een troep erin zat. Dus wij namen een pond osselappen en dan wist je wat je had. Dan pakte die ze en dan vroeg je of of hij het even wilde draaien. Nou, dan werd de slager behoorlijk boos, maar ja, ik hoef niet van dat vette vleesafval in mijn gehakt.

Zo hadden de mensen vroeger ook een snijbonenmolen. Dan deed je de snijbonen ongekookt in de pekel, eerst plankje erop, daarna een schone theedoek en daarbovenop een klinker. Dat spul zat dan in een Keulse pot, zo noemden we dat. En die pot moest elke week schoongemaakt worden'.

H. HET DAGRITME

Beschrijving van een willekeurig gezin uit de hogere middenklasse in de jaren dertig:

'Het gezin bestaat uit vader (40 jaar), moeder (39 jaar, een nichtje van wie de ouders in Nederlands-Indie wonen (17 jaar), een broer (15 jaar), zus (13 jaar), ikzelf (10 jaar) en een zusje (7 jaar). Verder is er nog een inwonend dienstmeisje.

7.00 -7.15u Het dienstmeisje is als eerste wakker. Ze komt de trap af van de zolder, waar ze slaapt, en dat maakt de anderen wakker. Ze begint de schoenen te poetsen en de ontbijttafel te dekken.

7.15-7.45u Vader en moeder kleden zich aan in de badkamer. Ook de kinderen kleden zich aan.

7.45-8.00u Vader en moeder komen naar beneden naar de eetkamer. Vader kijkt de krant in (voor de oorlog kwam er 's ochtends en 's avonds een krant) en een ontbijt. Ook de kinderen komen binnen. Er is een grote georganiseerd ontbijt. Ieder neemt wat hij of zij wil. (De oudere kinderen zitten graag met het broodrooster te spelen; soms gaan ze niet eens behoorlijk aan tafel zitten). Moeder deelt de nodige vitaminen uit (levertraan) en schenkt de thee in. Ze kijkt ook de ochtendpost door en leest eventueel nieuwtjes voor van tantes en ooms en vrienden (er werd over en weer veel naar familie geschreven).

8.00-12.00u Vader gaat het eerst het huis uit. (Hij is conrector van een lyceum en geeft daar Grieks en Latijn). Hij gaat op de fiets, zijn hoed in de hand (om een of andere reden nooit op het hoofd). Mijn oudere broer, zus en nichtje

stappen ook op de fiets. Ikzelf en mijn jongere zusje lopen naar school (drie minuten lopen). Omdat ik op school zit, weet ik niet precies wat mijn moeder doet. Maar ik heb wel een indruk. In het algemeen doet ze geen handwerk. Haar gezondheid is slecht (ze zou vier jaar later overlijden) en ze laat de schoonmaak over aan het dienstmeisje en de werkster die om de andere dag komt. Ze staat de leveranciers (melkboer, bakker, groenteboer) te woord (....). Ze heeft het moeilijk om binnen haar budget te blijven, dat met zo'n groot huishouden altijd aan de krappe kant is. In haar schrijftafel heeft ze een ingewikkeld boekhoudsysteem met rekeningen, kwitanties en spaarzegels van verschillende firma's. Zij gaat over het huishoudgeld, en ik hoor haar vaak op leveranciers inpraten om een betere prijs te krijgen.

12.00 Vader en de kinderen komen thuis. De scholen zijn allemaal in de buurt, dus zijn we vlak na twaalfen thuis. Moeder en het dienstmeisje hebben de lunchtafel gedekt. Ze heeft 's ochtends ook de koektrommel gevuld, want ieder die thuiskomt en moet wachten tot de anderen klaar zijn voor de lunch, heeft recht op een koekje. Moeder heeft iets warm klaargemaakt voor bij de lunch. Ze is dol op koken, en doet er veel aan. Meestal garnalen of een paar kroketten.

12.00-13.00 Vader en de kinderen gaan weer. Het dienstmeisje wast af. Moeder doet iets niet-huishoudelijks. Ze schrijft brieven, of gaat naar vrienden of vergaderingen. Ze is erg actief in allerlei organisaties, vooral kerkelijke. Of ze is bezig de planten en bloemen in en om het huis te verzorgen. Ze weet er veel van, want ze heeft biologie gestudeerd, in Utrecht. Maar het zware tuinwerk (zoals grasmaaien) doet ze niet; dat is mijn vaders werk in de avond of op vrije dagen. (...) Een ander karweitje dat ze doet is naaien en stoppen. Van tijd tot tijd komt de naaister voor een hele dag. Dat zet het hele huishouden op zijn kop. De hele woonkamer vol kleren en de naaimachine in het midden. De eettafel is in een hoek geschoven, en de lunch is een haastige onderbreking van het werk. We houden er niet van, omdat de naaister aan onze tafel moet zitten en tussen onze familiegesprekken komt. Vanwege haar moeten we onze meestal vertrouwelijke manier van praten een beetje oppoetsen. Ik denk dat de naaister het ook niet leuk vindt. (...)

16.00-17.00u De kinderen komen thuis en krijgen het traditionele koekje. Ze beginnen te spelen of huiswerk te maken. Vader komt veel later.

17.00-19.00u Moeder gaat naar de keuken en helpt met koken. Tegen zes uur heeft het dienstmeisje de tafel gedekt. Mijn moeder luidt de gong in de gang, en roept naar buiten 'Eten -eten-eten-tafel is gedekt'. Moeder drukt op de bel en het dienstmeisje brengt het eten binnen en dient het op. Het is allemaal nogal formeel, vergeleken bij zoals het tegenwoordig gaat. Tussen beide gangen wordt het meisje weer binnengeropen om de borden, vorken en messen in een mandje te doen en schonen te brengen.

19.00-20.00u moeder en het dienstmeisje wassen samen af in de keuken. Meestal zingen ze erbij. Vader doet een dutje in zijn studeerkamer. De kinderen hangen wat rond en lezen de krant. 's Zomers gaan ze naar buiten om met vriendjes te spelen, 's winters gaan ze soms naar hun kamer om huiswerk te maken.

20.00-21.00u De jongste gaat het eerst naar bed, en na elkaar volgen de anderen (de oudste negen tien uur geloof ik). Ons wordt niet letterlijk gezegd dat we naar bed moeten, maar 'naar boven te gaan'. Wie naar boven gaat heeft recht op een toffee uit het 'rode doosje' (een gelakt Japans doosje). Als de jongste kinderen (mijn zusje en ikzelf) in bed liggen (onderweg zeggen we mijn

vader goedenacht in zijn studeerkamer) komt moeder boven voor een nachtzoen. (...) Bij andere kinderen doet ze dat niet, en die proberen vaak het licht in hun kamer zo lang mogelijk aan te houden. Nu en dan veegt moeder ze de mantel uit als ze merkt dat ze nog wakker zijn terwijl ze al hadden moeten slapen.

Mijn vader doet weinig aan het huishouden, behalve gewoontegetrouw een paar dingen (kaas kopen in de winkels die voor de oorlog 's avonds open waren, grasmaaien, de nagels van de kinderen knippen, de gewichten van de klok optrekken enz) Hij doet in elk geval geen reparaties; dat doen vakmensen (timmerman, loodgieter, enz.). Samen met het dienstmeisje heeft hij een belangrijke taak: het huis warmhouden.(centrale verwarming) . Dat is zwaar werk.

21.00-23.00u Vader en moeder gaan naar bed, nadat vader de voordeur op slot heeft gedaan (het dienstmeisje is vrij vanaf zeven en gaat meestal na tien naar haar kamer).

Hoewel in dit gezin het huishoudelijk budget kennelijk nog met beleid moest worden gehanteerd, was de basis van het gezinsleven hier een relatief zorgeloos welstandsniveau.

Voor een burgerlijke groep was de 'ideale' rolverdeling tussen man en vrouw niet altijd mogelijk. Dit waren de kleine zelfstandigen. Zij hadden ten eerste vaak moeite het hoofd boven water te houden, en ten tweede meestal hun winkel of bedrijfje aan huis. Natuurlijk trachtten ook zij aan het 'burgerlijke ideaal' te voldoen: juist in hun geval waren uiterlijk en leefwijze van belang wilden ze niet het beste deel van hun klantenkring niet afstoten. Wanneer het bedrijfje niet te klein was en redelijk welvarend, lukte het ook wel om de leefwijze te moderniseren. Een goed voorbeeld vormt het inwonende bedrijfspersoneel: de bakkersknecht, het winkelmeisje en dergelijke, maar dit verschijnsel verdween in de loop van deze eeuw, omdat inwonend bedrijfspersoneel een 'vreemd element vormen, inbreuk maken op de intimiteit van het gezin'.

Hieronder volgt de dagindeling in Amsterdamse bakkersbedrijfjes in de jaren twintig. Daar gold toen sinds kort het voorschrift dat men niet tussen 20.00uur en 5.00 (soms 6.00 uur) niet mocht bakken en niet voor 10.00uur mocht verkopen.

'De buurtbakkerij met verkoop over den toonbank (...) mag om 6 uur met den arbeid beginnen. Bij een zorgvuldige behandeling van het deeg kan het eerste brood dan om 9 uur klaar zijn, in vele gevallen heeft men het reeds om half 9, , soms om 8 uur. De afzet begint om 10 uur (verkoopverbod!), loopt dan als regel zeer druk tot omstreeks half een, blijft slapjes doorgaan tot 4 uur en vertoont dan een tweede spits, wanneer de uit schoolgekomen kinderen worden uitgestuurd om versch brood te halen voor het avondeten en voor den volgende morgen. Deze drukte houdt aan tot omstreeks 7 uur; om 8 uur is de definitieve sluiting. (...) Des Zaterdag vangt de arbeid 2 uur vroeger aan; er wordt dan met het oog op de 'dubbele dag' vaak extra gezocht; hewt eerste brood is desnoods om 5 uur 's ochtends. De winkel mag dan open blijven tot 11 uur en de verkoop in de late Zaterdagavonduren is niet de slechtste.

In zo'n bedrijfje kon de vader met een eventuele bakkersknecht achter de oven maximaal werkdagen maken van 6.00uur tot omstreeks 18.00 uur (een 12-urige qwerkdag); de moeder stond van 10.0 tot 20.00 uur achter de toonbank (een 10-urige werkdag); en 's zaterdags werd er haast continu gewerkt van omstreeks 3.00 's ochtends tot 11 uur 's avonds. In de praktijk zal er door het hele gezin soms langer , soms korter gewerkt zijn. Hierbij moet gezegd worden dat een dergelijke situatie niet alle middenstanders betrof, maar zeker ook niet uitzonderlijk was. Het aantal kleine middenstanders was in de eerste helft van deze eeuw nog zeer groot. In Amsterdam kwam er bijvoorbeeld op de tachtig gezinnen een bakkersgezin voor.

In het algemeen was de productieve functie van het gezin voor de middenstanders nog zeer belangrijk; van alle gezinsleden van de ondernemers in ambacht of detailhandel werkte nog meer dan 40 % mee in het bedrijf .

Nog sterker was de productieve gezinsfunctie bewaard gebleven in alle lagen va de agrarische bevolking. Omstreeks 1940 werkten de meeste boeren en landarbeiders van het vroege ochtendkrieken tot laat in de avond in het bedrijf, maar zij niet alleen. OP de meeste kleinere boerderijen had de vrouw in elk geval de dagelijkse verzorging van de dieren tot taak en moest ze daarnaast inspringen bij voorkomende werkzaamheden-naast haar huishoudelijke taak Hieronder volgt een dagindeling van de vrouw van een gemiddeld boerengezin uit Drenthe.

'Opstaan 's zomers vijf uur a halfzes; 's winters zes uur. Fornuis aanmaken (kolen, turf of hout om op te stoken, gewoonlijk van alles wat), melken, varkens, kalveren en kippen voeren, brood klaarmaken, koffie zetten koffie met stoet (brood) eten. Kinderen wassen kleden, voeden, klaarmaken voor school, wonen ze ver en blijven ze de middag over, dan brood meegeven. Daarna huishoudelijke taken, kamers doen, bloemen water geven, eten klaarmaken (aardappels koken voor varkens), achter schrobben en dweilen in het pomphok en melkbussen schoonmaken als ze van de fabriek weer terug zijn; dan koffie drinken+_ halfelf, daarna onder andere middageten verzorgen. Om twaalf uur eten; kachel; verzorgen (turf halen). Na de afwas ('tafel wassen') zich opknappen, tuinwerk, boodschappen doen, verstellen, stoppen, breien; halfvier theedrinken en brood eten, dan melken. (...). Na het melken 's middags gaat de boerin de dieren weer voeren en drinken geven, dan weer thuis melk koken, brood eten, kinderen wassen en naar bed brengen; 's avonds nog wat aardappelen schillen, vergadering, visite, nog even de krant inzien. Na tien uur naar bed, eerder om half elf dan om tien uur. (...). Uren lang 's nachts opzitten als het paard moet 'veulen en/of de koe op kalven staat, is geen reden om de volgende morgen een uur later aan te vangen. In de drukke zomertijd wordt koffie en thee naar het land gebracht; (...) ook de schoonmaaktijd is anders. De weck en de inmaak gaat er 's zomers tussendoor; voor plukken en schoonmaken, schillen etc. moet extra tijd gevonden worden. Het aanbraden en verwerken van de vleesweck en de inmaak van de slacht vallen in de iets gemakkelijker wintermaanden. Zeer zwaar wordt het als de vrouw daarnaast voor hooi en bouw en aardappelrooi naar het land moet.

Hoofdstuk 4: De rol van het buurtleven

A. ALGEMEEN:

In het begin van de eeuw waren de standsverschillen groot. Dat uitte zich niet alleen in de kwaliteit van de huisvesting, maar ook in de huiselijkheid die men aan de woning mee kon geven. In de volksbuurten was de huiselijke sfeer bijna voortdurend verbonden met de buitenwereld, met de burens, met familieleden, met kostgangers, met de straat, met alles wat zich aandiende. Het was een open cultuur met min of meer op elkaar aangewezen lotgenoten.

In de straten waar de meer gegoede burgerij woonde, zag de huiselijkheid er heel anders uit. Daar moest het huis aan zijn bewoners iets geborgens bieden. Dat kon ook makkelijk, het huis was daar meestal groot genoeg voor.

Huiselijkheid was hier vooral een gezinsaangelegenheid, waarbij van de vrouw des huizes verwacht werd dat zij daar zorg voor droeg. Dat betekende niet dat zij zelf de handen uit de mouwen stak, daarvoor was er een dienstmeisje. De vrouw des huizes was verantwoordelijk voor de sfeer, de omgang tussen de gezinsleden, het opvoeden van de kinderen. Deze taak van huisvrouw en moeder werd steeds nadrukkelijker voorgesteld als een bijzondere soort roeping van de vrouw, waarin zij haar hele levensvervulling kon vinden.

De extraverte arbeiders-huiselijkheid en de introverte burgerij-huiselijkheid waren twee uitersten in de Nederlandse samenleving in het begin van de twintigste eeuw, waarbij het burgerlijk gezinsideaal de norm werd. Tussen de twee extremen bestonden veel mengvormen. Boerengezinnen bijvoorbeeld stonden geheel in het teken van het werken op het land. Ieder gezinslid, maar vaak ook de grootouders of andere familieleden, leverde zijn deel aan het werk. Daardoor kregen de onderlinge betrekkingen iets specifieks. Een boerenfamilie vormde een hecht verband, waarin meerdere generaties intensief op elkaar en op het boerenbedrijf betrokken bleven.

B. DE BUURT ALS HULP:

In de jaren twintig en dertig was het een komen en aan de deur van de Nederlandse woning. Een bel was er nog niet, de bezoeker moest eerst kloppen. De melkboer, de bakker, de schillenboer, de ijscoman kondigden hun bezoek door de straten aan door het rinkelen van een bel. De vrouw des huizes wist dan wie er aan kwam en kon even nadenken over de bestelling die ze even later aan de voordeur kon doen. De boldootkar kwam op vaste tijdstippen, zodat de emmers en tonnen met menselijke uitwerpselen buitengezet konden worden. De vuilnisman werd dagelijks voorafgegaan door een man met een ratel, zodat iedereen wist dat het vuil naar buiten kon.

En marskramers, de scharensliep, de postbode (twee keer per dag), de man die zegeltjes ophaalde voor de voetbalclub, de toneel- of zangvereniging, de collectant klopte onaangekondigd op de deur. Dat gold ook voor het grote aantal controleurs dat langskwam. Men zag ze liever gaan dan komen, maar de inspecteurs van de gemeente en de woningbouwverenigingen, de huisbezoekende pastoors, en de ouderlingen konden de toegang tot de woning niet geweigerd worden.

Eigenlijk wist men alleen bij de "porder" met zekerheid wie er op de deur klopte. Hij bonkte namelijk in alle vroegte op de deur om de slapers wakker te

krijgen, zodat ze op tijd in de fabriek of op het land aan de slag konden. In de meeste gevallen was het echter niet duidelijk wie er op de deur klopte. Dan stond er ineens een familielid, een oude bekende op de stoep, of was het de buurvrouw voor een praatje of een kopje suiker.

Mw. Jansen: *'De burens waren echt goed met elkaar. Nooit geen ellende, nooit rottigheid, altijd vrienden van elkaar. Dat zie je niet meer. Er waren geen bellen. Je kon altijd overal naar binnen stappen en je hielp elkaar ook als er iets was. De deuren gingen nooit op slot. Ik deel nu met z'n achten een trap en zo lang als ik daar woon, moet de eerste ruzie nog komen, maar helpen is er ook niet meer bij. Als je vroeger ziek was, dan kwamen ze je een pan soep brengen.'*

Mw de Vries: *'Het contact met de burens was veel beter. Als de suiker op was, ging je naar de burens. Of voor een loodje koffie. Dat was een maatbeker met twee standen. Als je visite had leende je een heel loodje, zo niet, dan een half loodje.'*

In de crisisperiode in de jaren dertig was er een periode van schaarste. Ook toen stond de buurt elkaar bij, net als bij ziekte, een geboorte of de dood van iemand.

Mw. Hart: *'Als er iemand bevallen was, ging je er met 6 eieren en een kluit boter naar toe. En als er iemand ziek was ging er een pannetje soep naartoe. En ondanks dat de mensen te weinig te eten hadden, kon het bezoek net zo gemakkelijk aanschuiven. Bij ons kwam de postbode achterom en die liep zelf naar de koffiekant en schonk zichzelf een kop koffie in. dat was heel normaal bij ons. Ik heb het dan wel over het platteland, hoe dat in de stad ging weet ik niet.'*

Mw. Evers: *'Tijdens de jaren dertig waren veel artikelen op de bon. Bij de geboorte van een kind gaf men elkaar dan ook vaak cadeaus in de vorm van een pakje boter, eieren of een beker slagroom. Men was er op de hulp van de burens aangewezen. Als iemand ziek was werd hij geholpen'.*

Dhr. Pietersen: *'Ik kom uit een boerengezin en weet nog dat mijn vader weleens terug kwam met alle bloemkolen, omdat ze anders doorgedraaid zouden worden (vernietigd). Mijn vader zei dat hij ze liever mee terugnam om ze uit te delen aan de mensen die het hard nodig hadden. Nu, dat uitdelen was machtig mooi. De hele buurt at dan dagenlang bloemkool en de hele buurt was dan vergeven van de bloemkoollucht. Er waren ook boeren bij, dat waren krentekakkers; die gooiden nog liever alles op de vuilnisbelt dan dat ze het aan de mensen gaven. Maar over het algemeen waren de mensen heel anders onder elkaar dan tegenwoordig. Als je toen iemand een paar dagen niet gezien had, ging je kijken of er iets aan de hand was.'*

Mw. Molenaar: *'Als er vroeger iemand overleden was hing de hele straat witte lakens voor de ramen en in Limburg werden alle spiegels bedekt met een doek. In het huis van de overledene hing men het eerst witte lakens voor de ramen, zodat iedereen kon zien, dat iemand was overleden. En de weduwenvrouwen liepen een jaar en zes weken met een zwarte rouwband om hun mouw.'*

C. DE BUURT ALS CONTROLEPOST

De betrokkenheid van de bewoners uit een bepaalde buurt met elkaar leidde er ook toe dat er veel op elkaar gelet werd en er snel geroddeld werd. Zwartwerken was in de jaren dertig verboden als men een uitkering ontving en de buurt hield goed in gaten of dat ook niet gebeurde. Dit kon leiden tot spanningen.

Mw. Veenstra: 'Als je als werkloze een uitkering had en er werd wat bij gebeunhaast (zwart werken), moest je dat opgeven aan de steun. Wanneer je dit niet opgaf en ze kwamen erachter, werd je bijvoorbeeld voor een maand geschorst van je uitkering. De mensen hielden elkaar goed in de gaten en verlinkten elkaar ook wel. Nu zal men er niet meer zo gauw iets van zeggen, maar toen voelde men dit als plicht in Amsterdam. Het was soms ook afgunst.'

In de jaren twintig en dertig golden op de meest uiteenlopende gebieden strikte regels, op de naleving waarvan nauwgezet door 'hogerhand' werd toegezien. Of dat nu gebeurde door meneer pastoor, de bezoekende ouderling of de controleur van de werklozensteun, het toezicht was 'totaal', het gold ook je meest persoonlijke leven. Zo was het heel gebruikelijk dat namens de woningbouwvereniging een inspecteur langskwam om te controleren of het huis wel behoorlijk bewoond werd. En wie in de jaren dertig in aanmerking wilde komen voor een bedrijf in de nieuwe Noordoostpolder, kreeg een selectiecommissie op bezoek, die ook controleerde of de verloofden en vrouwen van de kandidaten wel proper genoeg waren. 'Ze trokken gewoon de laden open, alles moesten ze zien'. Als de selecteur constateerde dat de bedden nog niet waren opgemaakt 's middags, was dat niet best.

D. SPELLETJES OP STRAAT:

Een groot deel van het leven speelt zich voor kinderen, toen en nu, buiten af. De mensen die opgroeiden in de jaren twintig en dertig hebben een schat aan herinneringen hieraan. In die tijd was het verkeer veel minder aanwezig dan nu. Eén geparkeerde auto in een hele straat was al een uitzondering. Bovendien was er nog geen tv of computer dus namen straatspelletjes een veel groter deel in van het leven dan vandaag de dag. Hieronder volgen een aantal anekdotes waarin te lezen is wat voor soort spelletjes gedaan werden.

Mw. de Vries: 'We speelden als kinderen graag buiten, touwtje springen, bokkie springen en bikkelen. Knikkers deden we ook graag. Daaien of loden daaien, waren grote kogellagers en deze waren erg geliefd. Zo waren er ook stuiters met kleurtjes erin. Met de loden daai mikte je dan op de knikkers in het gootje, de knikkers die eruit vlogen waren voor jou.'

Mw. Janssen: 'Diefje met verlos was ook een leuk spel. Ieder ging achter een boom staan en één persoon had geen boom. Dan werd er "diefje met verlos" geroepen en begon iedereen te rennen. Zo bleef er weer iemand over zonder boom en begon het spel opnieuw.'

Mw. Hart: 'Als kind speelden we veel op straat. Ik ben zelfs nu nog een echt straat.'

Literatuurverwijzingen:

Jos van der Lans & Herman Vuijsje, *Honderd jaar Nederland*. Amsterdam 1999

J. Jobse van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam*. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland. Nijmegen, 1995.

M. Verduyn en S. van Weerden, *Getuigen van een generatie. Waarden, idealen en het leven van alledag in de jaren na de Eerste Wereldoorlog in Nederland*.

Inleiding door J. Th. M. Bank. Zoetermeer, 1992.

Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Amsterdam, 1984.

Henk van Setten, *In de schoot van het gezin*. Nijmegen, 1986

Geert Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlands dorp in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1997

***Het leven in de crisisjaren, 1929-1939*. Amsterdam, Uitgeverij Media 2000, z.j.**

Ileen Montijn, *Leven op stand 1890-1940*, Amsterdam 1998

J.C.H. Blom, *Burgerlijk en beheerst; over Nederland in de twintigste eeuw*, Amsterdam 1996